

IDENTITEIT OP SICILIË: TUSSEN HYBRIDITEIT EN TRADITIONALISME

W.C.W. Holland
Studentnummer: S4245997

Scriptiebegeleider: Dr. S.T.A.M. Mols
Datum van inlevering: 15-06-2017

IDENTITEIT OP SICILIË: TUSSEN HYBRIDITEIT EN TRADITIONALISME

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	01
H.1 Identiteit en archeologie	07
H.2 Sicilië in de Prehistorie	13
H.3 Numismatiek en identiteit	27
H.4 Architectuur	35
H.5 Allerdaagse gebruiksvoorwerpen en rituelen	43
H.6 Dagelijks leven en identiteit	51
Conclusie	55
Bibliografie	59
Appendix	69
Bronvermelding	91

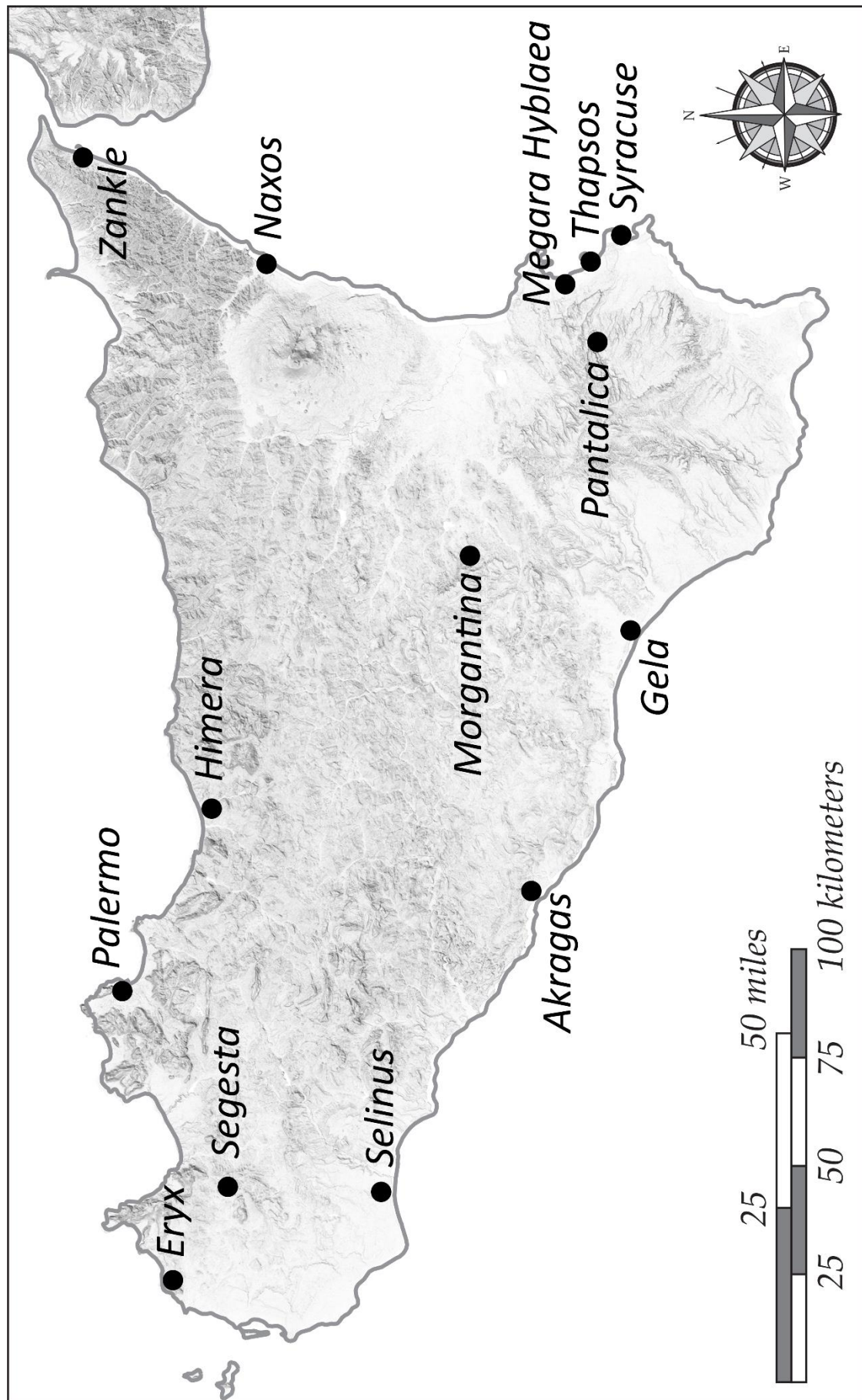

Fig. 1.1 overzichtskaart van Sicilië

Inleiding

Identiteit was tijdens de tweede Kamerverkiezingen van 2017 een “*hot topic*”. In iedere talkshow of in elk journaal werd er wel over identiteit en specifiek de Nederlandse identiteit gesproken. Verschillende partijen legden een claim op de Nederlandse identiteit. Identiteit is, zo blijkt, voor de samenleving iets heel belangrijks. Zo beschrijft de Partij voor de Vrijheid (PVV) op haar website dat de Nederlandse belangen en de eigen Nederlandse identiteit worden verkocht aan Europa. Nederland zou zijn eigen identiteit moeten handhaven en mag deze niet laten verwateren.¹ Identiteit lijkt zo iets heel statisch en onveranderlijks. Alexander Pechtold, lijsttrekker van Democraten 66 (D66), had het in dezelfde periode over een inclusieve identiteit en zet zich af tegen wat hij de conservatieve Nederlandse identiteit noemt.² Deze twee visies geven allebei een eigen beeld van de Nederlandse identiteit, maar wat dit dan precies inhoudt wordt vaak in het midden gelaten. Dat politici zich liever niet branden aan het specificeren van de term identiteit is niet vreemd. Het is een zeer flexibel begrip dat op veel verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden. Over identiteit kan echter niet gesteld worden dat het een statisch fenomeen is.

Een plek waar veel identiteiten door de eeuwen heen zijn samengekomen is Sicilië. Het eiland Sicilië ligt op een zeer centrale plek midden in de Middellandse Zee. Hierdoor is het een *hub* in een groter interregionaal netwerk. Door de eeuwen heen zijn er veel verschillende mensen met verschillende achtergronden en identiteiten op het eiland samengekomen. Traditioneel gezien hebben de Grieken Sicilië voor het eerst gekoloniseerd in de 8^e eeuw v. Chr. Zij kwamen in contact met de inheemse bevolking van Sicilië die daar al eeuwen leefde en die haar eigen identiteit had ontwikkeld. Goederen zoals aardewerk, sieraden en andere kostbare materialen werden naast ideeën over architectuur, religie en rituelen uitgewisseld tussen beide bevolkingsgroepen. De inheemse identiteit is hiermee met de Griekse identiteit in aanraking gekomen en deze identiteiten hebben elkaar beïnvloed, net als onze “Nederlandse” identiteit met allerlei andere, “nieuwe” identiteiten in aanraking komt. Sicilië in de 8^e eeuw v. Chr. is dus bij uitstek een plek om het proces van identiteitsvorming en verandering te bestuderen. De afstand in tijd is hierin juist van belang. Zoals hoogleraar Griekse taal en literatuur Ineke Sluiter van de Universiteit van Leiden het uitlegt: “Juist door de afstand in de

¹ G. Wilders [13-03-2005] *Onafhankelijkheidsverklaring* <https://www.pvv.nl/index.php/component/content/article/30-publicaties/684-onafhankelijkheidsverklaring> (geraadpleegd 08-05-2017).

² A. Pechtold [10-02-2017] *Longread: Alexander Pechtold over identiteit* <https://d66.nl/longread-alexander-pechtold-identiteit/> (geraadpleegd 08-05-2017).

tijd kun je analyseren wat er in zo'n hele samenleving gaande is. Dat geeft concepten waarmee je ook nu iets kunt, nieuwe manieren van kijken.”³ Door te begrijpen hoe identiteit werkt en hoe het proces van identiteitsvorming verloopt in een samenleving, kunnen we dit proces in hedendaags Nederland en Europa beter leren begrijpen. Een identiteit is veranderlijk en beïnvloedbaar, en daarom is het van belang te begrijpen wat identiteit is en hoe identiteit werkt en beïnvloed wordt.

Het debat over Griekse kolonisatie en Griekse invloed op Sicilië kan tot ca. 1950 in twee richtingen worden opgesplitst. De eerste visie is de Noord-Europese visie, de tweede de Italiaanse visie. De Noord-Europese visie had vooral als doel het Griekse in het Italiaanse verleden te benadrukken. De Italiaanse visie had vooral als doel het pre-Griekse verleden te benadrukken. De tegenstrijdigheid in deze stromingen was ontstaan in de late 18^e eeuw. Buiten Italië, zoals gezegd vooral in Noord-Europa, werd kolonisatie gelijkgesteld aan civilisatie. De superioriteit van de Griekse beschaving werd benadrukt. Deze was door middel van kolonisatie overgebracht naar het westen van Europa. Door middel van dit helleniseringsmechanisme werd “modern” Europa gekoppeld aan de antieke superieure Griekse beschaving. De inheemse bevolking van het Italisch schiereiland en Sicilië wordt in dit model als barbaars gezien. John Gillies beschreef in 1829 de inheemse bewoners van het Italisch schiereiland als barbaren. De Grieken konden volgens Gillies hun eigen religieuze, taalkundige en institutionele superioriteit tegen deze barbaren afzetten.⁴ William Mitford beschreef Sicilië in 1838 als een land vol met monsters, wilden en barbaarse inwoners. De Grieken hadden hun superieure cultuur overgegeven aan deze barbaren; dit fenomeen kwam bekend te staan als hellenisering. Er was wel sprake van fusie in een gemeenschap tussen inheemse inwoners en Grieken maar dit was een symbiose van superieure Grieken met inheemse onderdanen en niet van gelijken. De Grieken werden door deze symbiose zelfs minder “Grieks”.⁵ Dit discours ging zo ver dat de inheemse inwoners van Sicilië zelfs als irrelevant werden gezien.

Toch waren er ook tegengeluiden. Zo zag George Grote in 1849 bijvoorbeeld inheemse invloeden terug in Griekse taal, munten, gewichten, smaak, gewoontes, ideeën en religie.⁶ Edward August Freeman beschreef in zijn geschiedenis van Sicilië uit 1891 de inheemse

³ M. van Calmthout [08-05-2017] *Voor het eerst miljoenen aan subsidie voor groep geesteswetenschappers*, <http://www.volkskrant.nl/wetenschap/voor-het-eerst-miljoenen-aan-subsidie-voor-groep-geesteswetenschappers~a4493043/> (geraadpleegd 08-05-2017).

⁴ J. Gillies, *The History of Ancient Greece: Its Colonies and Conquest from the Earliest Accounts till the Division of the Macedonian Empire in the East* (Philadelphia 1829) 35,212 en 378.

⁵ W. Mitford, *The History of Greece* (Londen 1838) 345 en 349.

⁶ G. Grote, *A History of Greece: From the Earliest Period to the Close of the Generation Contemporary with Alexander the Great* (New York 1848-53) vol 1:ix en vol 3:147-202.

populatie als “*With whom the colonist had large dealings, teaching them many things and learning some things from them*”.⁷ Freeman zag het echter als een onderwerping aan de Grieken om zo een Arisch blok te vormen tegen de semitische Feniciërs en Carthagers. De inheemse bevolking had dus wel een stem in dit kolonisatiemodel maar dit was om de hellenocentrische visie te onderstrepen in plaats van te ondermijnen.

De Europese kolonisatie betekende een terugkeer naar het oudere kolonisatiemodel waarin de kolonisator superieur is en zijn cultuur op de gekoloniseerde overbrengt of oplegt. Dit is het best terug te zien in de werken van Thomas Dunbabin uit de jaren '40 en '50 van de vorige eeuw. Deze uit Tasmanië afkomstige geleerde uit een familie met een koloniale achtergrond benadrukte de puurheid van de Grieken en zag geen bewijs voor inheemse invloed van de inwoners van het Italisch schiereiland of Sicilië op de Griekse kolonisator. De inheemse gekoloniseerde inwoners waren raciaal inferieur.⁸ Deze kijk is te verklaren uit Dunbabin's eigen koloniale achtergrond en zijn afkeer jegens de Aboriginals in Australië.

In Italië zelf lag de nadruk daarentegen veel meer de nadruk op de inheemse pre-Griekse cultuur. De inheemse inwoners werden gezien als de voorouders van het grote Rome. Romeinse geschiedenis was een voortzetting van die van Sicilië. Maar ook in deze visies stond hellenisering centraal. In Paolo Orsi, de beroemde archeoloog van Sicilië, zijn verhaal staan bijvoorbeeld Myceense invloeden centraal. Hellenisering werd gezien als de factor die eenheid bracht. Een nieuwe nationale cultuur die het nationalisme van het moderne Italië was voorgegaan. Deze visie kwam dan ook vooral voort uit het Italiaanse nationalisme. Met de komst van de fascistten veranderde dit in Italië. De Italiaanse cultuur was volgens hen onder geen beding beïnvloed van buiten af. Er had een continue “Italiaanse identiteit” bestaan. De Italiaanse visie op kolonisatie is dus sterk beïnvloed geweest door de politieke omstandigheden in het land.

In 1964 werd het nog steeds invloedrijke werk *The Greeks Overseas* van de klassiek archeoloog John Boardman gepubliceerd. Dit boek spreekt nog steeds van Griekse superioriteit over de minder geavanceerde bevolking in het Westen. Hij spreekt van de Griekse invloed op deze culturen.⁹ Ondanks Boardman's poging om ook te laten zien wat de Grieken mee terugnamen is de concentratie nog steeds vooral gericht op de Griekse kant van het verhaal.¹⁰ Dat dit werk in 1999 voor de vierde keer opnieuw uitgegeven is en tot de dag van vandaag nog

⁷ E. Freeman, *A History of Sicily from the Earliest Times* (Oxford 1991) 103-104.

⁸ T. Dunbabin, *The Western Greeks: The History of Sicily and South Italy: From the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C.* (Oxford 1948).

⁹ J. Boardman, *The Greeks Overseas* (Londen 1964) 161-198.

¹⁰ M.E. White, “Review: *The Greeks Overseas* by John Boardman”, *Phoenix* 19 (1965) 159-161.

steeds een belangrijk werk vormt, laat de kracht van het hellenocentrische discours zien. In 1991 verscheen ook *The Archaeology of Ancient Sicily* van Ross Holloway. Ondanks zijn aandacht in hoofdstuk 1 voor prehistorisch Sicilië verliest hij vanaf de komst van de Grieken de inheemse invloed al snel uit het oog en wijdt hij hier maar enkele pagina's aan.¹¹

Er komt vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw ook aandacht voor het samengaan van identiteiten, oftewel de hybridisatie van de Griekse cultuur en inheemse identiteit op Sicilië. In werken als *Syracuse, The Fairest Greek City* van Bonna Wescoat en *The Cultures Within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration* van Carol Dougherty en Leslie Kurke komt deze hybridisatie naar voren. Dit is echter hybridisatie tussen verschillende Griekse culturen en niet tussen Griekse en inheemse cultuur op Sicilië.¹²

In recente jaren komt er steeds meer aandacht voor de menging van inheemse en Griekse culturele identiteit op Sicilië. In werken als *Sicily from Aeneas to Augustus. New Approaches in Archaeology and History* van Christopher Smith en John Serrati en *Material Culture and Identity between the Mediterranean World and Central Europe* van Holger Baitinger begint deze hybridisatie van identiteit een steeds prominentere rol te spelen. Carla Antonaccio ziet bijvoorbeeld in Morgantina een hybridisatie van zowel de Grieken identiteit als de inheemse bevolking. Antonaccio ziet dat de Grieken in Sicilië door hun ervaring in de koloniën een bovenal Griekse identiteit ontwikkelen terwijl de inheemse bevolking simpelweg de Griekse materiële cultuur overneemt.¹³ Dit ligt ook in lijn met Jonathan Hall's studie *How Greek were the early Western Greeks* uit 2004, waarin hij juist door de afstand van het moederland een sterke pan-Helleense Griekse identiteit ziet ontstaan.¹⁴ De Griekse cultuur wordt door hen dus nog steeds als iets puurs en onaantastbaars gezien. Andere culturen waren er inferieur aan waardoor deze de Griekse cultuur overnamen en niet andersom.

Een tegengeluid op dit hellenocentrische discours kwam er van Rosa Maria Albanese Procelli. In haar werk: *Sicani, Siculi, Elimi* uit 2003 minimaliseert zij Griekse invloed op inheemse identiteit. Uit haar onderzoek naar stadsontwikkeling, funeraire ontwikkeling, rituele praktijken, aardewerk, eet- en drinkgewoonten en linguïstische kenmerken van de inheemse

¹¹ R.R. Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily* (Londen 1991) 1-96.

¹² C. Antonaccio, "Hybridity and the Cultures Within Greek Culture", in: C. Dougherty en L. Kurke (eds), *The Cultures Within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration* (Cambridge 2003) 57-76.

¹³ C. Antonaccio, "(Re)Defining Ethnicity: Culture, Material Culture, and Identity", in: S. Hales en T. Hodor (eds), *Material Culture and Social Identities in the Ancient World* (Cambridge 2010) 32-53.

¹⁴ J. Hall, "How 'Greek' Were the Early Western Greeks?", in: K. Lomas (ed), *Greek Identity in the Western Mediterranean. Papers in Honour of Brian Shefton* (Leiden en Boston 2004) 35-54.

bevolking blijkt dat de inheemse bevolking controle had over de eigen culturele ontwikkeling, zonder directe Griekse invloed.¹⁵

De twee stromingen van vóór 1950 zijn dus nog steeds terug te vinden in de huidige archeologische en historische literatuur. De Noord-Europese hellenocentrische stroming van eenzijdige adoptie en superioriteit van Griekse cultuur is terug te vinden naast de Italiaanse stroming die meer op de authenticiteit van de inheemse culturen focust. Deze twee stromingen zouden meer verenigd moeten worden omdat er nu een incompleet en verouderd beeld geschetst wordt.

Het doel van dit onderzoek is daarom meer inzicht te verschaffen in het identiteitsvormingsproces vanuit het inheemse perspectief. De centrale vraag in dit onderzoek zal dus zijn: hoe verliep het identiteitsvormingsproces van de inheemse culturele identiteiten op Sicilië vanaf het begin van de Griekse kolonisatie in 734 tot ca. 500 v. Chr.? Het is hiervoor eerst van belang een werkbare definitie van identiteit op te stellen. Wat identiteit is en hoe identiteit werkt binnen de archeologie zal aan bod komen in hoofdstuk 1. Een cruciaal begrip voor het onderzoeken van culturele identiteit zal hierin toegelicht worden, namelijk de *identity marker*. *Identity markers* zullen in de rest van het onderzoek een centrale rol spelen. In hoofdstuk twee zal de voorgeschiedenis van Sicilië besproken worden. Om iets over de identiteit van de inheemse bevolking te kunnen zeggen na de Griekse kolonisatie is het van belang de inheemse bevolking eerst te leren kennen voordat de Griekse kolonisatie haar intrede deed. De focus in hoofdstuk 2 zal liggen op het contact dat er al met Sicilië was vóór de Griekse kolonisatie. Welke culturen waren er op Sicilië vóór de Griekse kolonisatie en hoe hebben deze zich ontwikkeld? Daarnaast zal er in hoofdstuk 2 een korte inleiding op de Griekse kolonisatie zelf gegeven worden. Als duidelijk is wat identiteit is, wat een *identity marker* is en hoe de geschiedenis van Sicilië er heeft uitgezien zullen er drie casussen besproken worden. Deze zullen bestaan uit drie verschillende *identity markers*, namelijk: 1) numismatiek 2) architectuur en 3) alledaagse gebruiksvoorwerpen en rituelen. Er is voor deze drie *identity markers* gekozen omdat ze een goed perspectief bieden op de identiteitsontwikkeling van de inheemse bevolking op Sicilië. Ze komen aan de orde in respectievelijk hoofdstuk 3, 4 en 5. In hoofdstuk 3 zal het voornamelijk gaan om de beeldtaal en taal op munten. In hoofdstuk 4 worden de architecturale vormen van huizen en de lay-out van nederzettingen besproken. In hoofdstuk 5 komen aardewerkvormen en verschillende rituelen zoals het begrafenisritueel aan bod. Aan het begin van ieder hoofdstuk wordt de legitimiteit van de desbetreffende *identity marker* meer in detail

¹⁵ R.M. Albanese Procelli, *Sicani, Siculi Elimi. Forme di identità, modi di contatto e processi di trasformazione* (Milaan 2003).

besproken. Vervolgens wordt er in elk hoofdstuk een beeld geschetst van de situatie vóór de Griekse kolonisatie om te kijken hoe dit beeld veranderde ná de Griekse kolonisatie. Uit deze vergelijking wordt een conclusie getrokken over het verloop van het identiteitsvormingsproces van de inheemse culturele identiteit op Sicilië.

De doelstelling is te laten zien dat de inheemse bevolking niet passief de Griekse materiële cultuur overnam en hiermee een Griekse of hybride identiteit aannam. Zoals er ook tegenstemmen in onze huidige samenleving zijn ten aanzien van nieuwe identiteiten zijn deze ook aan te treffen binnen de materiële cultuur van de inheemse bevolking van Sicilië tussen de 8^e en 5^e eeuw v. Chr.

H.1 *Identiteit en archeologie*

Identiteit is een begrip dat vele gedaanten kan aannemen. Etnische identiteit, culturele identiteit, groepsidentiteit en sociale identiteit zijn enkele voorbeelden. ‘Wie ben ik? Wie zijn wij?’ zijn essentiële vragen waar wij ons allemaal mee bezighouden. Identiteit is zodoende meer dan naam en land van herkomst alleen. Een identiteitsbewijs of paspoort lijkt dan ook een vrij oppervlakkige manier van identiteitsuitdrukking te zijn omdat hier niet veel meer informatie op staat dan naam, geboortedatum en herkomst.

Maar wat is identiteit dan wel, en nog belangrijker, valt identiteit te meten of af te lezen? In dit hoofdstuk worden de begrippen identiteit en archeologische identiteit nader toegelicht. Hieruit zal een theorie geformuleerd worden die tracht uit te leggen hoe archeologische identiteit kan ontstaan en veranderen. Hiermee probeer ik een meer theoretisch gefundeerde beschouwing van vroege identiteitsvorming op Sicilië te kunnen weergeven. Eerst is het belangrijk om te kijken naar wat het begrip identiteit precies inhoudt.

Identiteit is een zeer complex begrip. Het is een term die we allemaal kennen en gebruiken, maar wat identiteit precies betekent is moeilijk uit te leggen. Zoals Adrian Maldonado en Anthony Russell het uitleggen: “*We know what it means, but we do not know how we know*”¹⁶ Maar dit is een onwerkbare definitie voor dit onderzoek. Hoe kunnen we identiteit dan wel beschrijven? Identiteit is iets dat we ervaren of beleven in plaats van iets dat we hebben. Het is niet iets *in* de wereld maar een perspectief *op* de wereld.¹⁷ Het is hiermee een begrip zonder één eenduidige definitie. Hierdoor kan identiteit geconstrueerd en gemanipuleerd worden. Dit onderzoek gaat vooral over culturele identiteit, dit is een begrip dat gebruikt wordt om het verleden te begrijpen en daarmee onszelf te begrijpen.¹⁸ Een identiteit is hiermee het product van het verleden en is gericht op de toekomst.¹⁹ Een culturele identiteit is daarmee een gedeelde set van waarden en normen. Deze zijn het product van het verleden en hebben als doel onszelf te begrijpen in het heden.

¹⁶ A. Maldonado en A. Russell, “Introduction: Creating Material Worlds”, in: L. Meskel en R.W. Preucel (e.a.), *A Companion to Social Archaeology* (Oxford 2007) 2.

¹⁷ L. Meskel en R.W. Preucel, “Identities”, in: L. Meskel en R.W. Preucel (e.a.), *A Companion to Social Archaeology* (Oxford 2007) 121-142.

¹⁸ Wanneer in dit onderzoek over identiteit wordt gesproken wordt hiermee culturele identiteit bedoeld.

¹⁹ Zie voor verdere uitleg: M. Shanks en C. Tilley, *Social Theory and Archaeology* (Cambridge 1987).

Er zijn tal van theorieën en ideeën over identiteit ontwikkeld. Enkele studies hierover zijn: *Identity Control Theory*, de *Identity Theory* en de *Social Identity Theory*.²⁰ De *Social Identity Theory*, geïntroduceerd eind jaren '70 door de sociologen Henri Tajfel en John Turner, gaat ervan uit dat niemand één vaste identiteit heeft, maar dat een persoon op verschillende niveaus verschillende identiteiten kan aannemen. Het gaat hierbij om identificatie met een sociale categorie of collectieve groep. Omdat deze theorie van toepassing is op de identificatie met een groep is deze theorie ook van toepassing op de vorming van groepsidentiteit. De *Identity Theory* uit de jaren '60, ontwikkeld door Sheldon Stryker, kijkt meer naar het innerlijke individuele proces van identiteitsvorming. Deze theorie is voor dit onderzoek minder relevant. De *Identity Control Theory* uit 2007 van Peter Burke ziet identiteit als een controlesysteem.

Centraal in de *Identity Control Theory* is het concept van betekenis waaromheen een identiteit wordt gevormd. Wat betekent het om een bepaalde identiteit te hebben? Dit kan betrekking hebben op de identiteit in een sociale context of van een sociale groep. Deze betekenissen wekken een verwachting van wat een identiteit is en zou moeten zijn. Het is als het ware een controlesysteem. Iemands identiteit wordt hierin gevormd door de dialoog tussen de verwachting die mensen hebben van elkaar en van iemands gedrag. Hieruit ontwikkelt zich een identiteit die gevisualiseerd wordt door middel van *identity markers*. Dit zijn de (visuele) uitingen van iemand zijn identiteit en deze kunnen variëren van iemand zijn religie, tot de taal en de kleding.²¹

Een van de belangrijkste aspecten die de *Identity Control Theory* en de *Social Identity Theory* samenbrengt is dat beide theorieën spreken van een dialoog tussen identiteiten. "*Society shapes self which then shapes social behavior*"²² is de algemene boodschap van het boek *Mind, Self and Society* van George Herbert Mead en lijkt de dialoog tussen individuele identiteit en groepsidentiteit goed samen te vatten. Het gaat hier uiteindelijk om zelf-verificatie door middel van gedrag en visuele identiteit, onder andere materiële cultuur. Sociale structuren beïnvloeden wie jij bent en zo beïnvloed jij weer sociale structuren. De *Social Identity Theory* gaat er namelijk van uit dat mensen zich in verschillende situaties in verschillende groepen verschillend gedragen en dit ook uiten. Identiteit ligt dus niet vast maar is een flexibele uiting van karakter in verschillende situaties. Mensen gedragen en kleden zich in verschillende sociale contexten

²⁰ P.J. Burke, "Identity Change", *Social Psychology Quarterly*, 69 (2006) 81-96. en S. Stryker en P.J. Burke, "The Past, Present, and Future of an Identity Theory", *Social Psychology Quarterly* 63 (2000) 284-297.

²⁰ P.J. Burke en J.E. Stets, "Identity Theory and Social Identity Theory", *Social Psychology Quarterly* 63 (2000) 224-237.

²¹ P.J. Burke, *Identity Control Theory* (Riverside 2007) 1-7.

²² G.H. Mead, *Mind, Self and Society* (Chicago, 1934).

anders. Je past je visuele identiteit en gedrag aan naar de omgeving waarin je je bevindt. De *Social Identity Theory* richt zich dus vooral op gedrag in zijn context.²³

De (visuele) uiting van identiteit wordt gedaan door middel van *identity markers*.²⁴ Als de *identity markers* door de tijd heen gevolgd worden, kan culturele communicatie aangetoond worden die identiteitsverandering veroorzaakt. Dit onderzoek zal zich dan ook vooral richten op de *identity markers*. Door te kijken naar de ontwikkeling die de *identity markers* door hebben gemaakt hoop ik meer inzicht te geven in het identiteitsvormingsproces dat zich vanaf de Griekse kolonisatie in Sicilië heeft afgespeeld.

Identiteit is iets van alle tijden. Iedereen heeft een identiteit, die vaak een collectie van verschillende identiteiten is, en iedereen uit deze identiteit, bewust of onbewust. Ook in de oudheid was identiteit een belangrijke factor. Identiteit werd dan ook vooral door de elite volop gebruikt om macht mee uit te drukken. Een uitstekend voorbeeld hiervan is de Romeinse keizer Augustus. Augustus nam verschillende identiteiten aan: priester, senator en veldheer, om macht uit te drukken. Dit uitte hij door middel van materiële cultuur. Beelden, munten en portretten werden volop ingezet in zijn propaganda. Hij gebruikte zo zijn identiteiten om in verschillende situaties verschillende aspecten van zijn heerschappij te benadrukken.²⁵

Materiële cultuur en hiermee identiteit is echter niet alleen voorbehouden aan de elite. Iedereen die aan een samenleving deelneemt heeft te maken met materiële cultuur in de vorm van alledaagse gebruiksvoorwerpen en objecten. *Identity markers* worden dus door iedereen zowel bewust als onbewust gebruikt. Zo vormen en communiceren mensen bewust en onbewust hun eigen persoonlijke identiteit en groepsidentiteit. Om een groepsidentiteit te begrijpen is het dus cruciaal om naar de alledaagse materiële cultuur te kijken.²⁶

(Culturele) identiteit heeft lange tijd, zo niet altijd, een centrale rol gespeeld in de archeologie, al werd identiteit meer als een etniciteit gezien. Het draaide in het verleden vaak om de identificatie van een etnische groep. De materiële cultuur werd bestudeerd en aan de hand van artefacten werd er een grens opgesteld van verschillende, vrij statische en/of homogene etnische groepen. De gedachte was dat men binnen een etnische groep geboren werd. Materiële cultuur, taal en gebruiken waren raciaal gebonden. Verandering werd verklaard door expansie of beweging van een groep. Zo'n culturele regio werd door Gustaf Kossinna al in de

²³ L.M. Alcoff, *Visible Identities Race, Gender and the Self* (New York 2006) 5-11.

²⁴ M. Watzlawik, "Cultural Identity Markers and Identity as a Whole: Some Alternative Solutions", *Culture & Psychology*, 18 (2012) 253-260.

²⁵ P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, (München 1990) 107-167.

²⁶ J. Hayne, "Drinking Identities and Changing Ideologies in Iron Age Sardinia" in: A. Russell, E. Pierce, A. Maldonado, e.a. (eds). *Creating Material Worlds, the Uses of Identity in Archaeology* (Oxford 2016) 111-112.

late 19^e eeuw een *Kulturkreis* genoemd.²⁷ Culturele identiteit was voor Kossinna onderdeel van een etnische en raciale identiteit. Etnische identiteit kon volgens Kossinna duidelijk omkaderd worden in het verleden en was herleidbaar tot en met het heden. De theorieën en denkbeelden van Kossinna zijn sterk verbonden aan het discours van de tijd waarin ze ontwikkeld zijn: de tijd van het nationalisme. Kossinna's denkbeelden zijn later gebruikt voor het nationaalsocialistische gedachtengoed als propagandamateriaal.

Gordon Childe bouwde voort op deze theorie. Een cultuur was volgens hem een bepaalde groep overblijfselen die constant bij elkaar behoorde en bij elkaar gevonden werd. Childe verbond dit in tegenstelling tot Kossinna echter niet met ras. Culturele identiteit was wel vrij statisch en werd gezien als een geheel dat overeenkwam met de etnische identiteit. Dit werd de cultuurhistorische visie op cultuur genoemd.²⁸ Deze visie werd verdrongen door de sociaaleconomische systeemtheorieën. Deze keken meer naar overlevingsstrategieën. Desalniettemin werden groepen als homogeen en gesloten beschouwd. Etnische identiteit kwam overeen met culturele identiteit en deze etnische identiteit werd afgelezen aan taal, gebruiksvoorwerpen en architectuur.

Een recentere visie stelt dat etniciteit en culturele identiteit niet één op één overeenkomen. Verschillende sociale groepen kunnen een relatief homogene materiële cultuur hebben terwijl ze nog steeds een andere etnische achtergrond hebben.²⁹ Frederik Barth heeft in de ontwikkeling van dit idee een grote rol in gespeeld. Hij zag de etnische groep als een gecreëerd idee in plaats van een feit. Ook kwam Barth met het idee dat mensen etnische *markers* kozen die relevant voor hen waren. Barth bracht iets meer flexibiliteit in de uitleg van de begrippen etniciteit en identiteit. Dit idee wakkerde het onderzoek naar grenzen tussen etnische groepen en sociale relaties tussen deze etnische groepen aan.³⁰ Het idee was dat groepen zichzelf definiëren door naar andere groepen te kijken. Men ging denken in wij/zij relaties en in dialectische systemen.³¹ Toch werd er niet gekeken naar de dialoog tussen groepen maar naar de dialoog/visie binnen een groep over een andere groep. Identiteitsvorming lijkt zo een gesloten proces te zijn dat binnen de gesloten sociale groep uitgevoerd wordt.

²⁷ A. Bettina "The Past as Propaganda: How Hitler's Archaeologists Distorted European Prehistory to Justify Racist and Territorial Goals", *Archaeology* juli/augustus (1992) 30-37.

²⁸ Deze ideeën komen tot uitdrukking in: G.V. Childe, *Social Evolution* (New York 1951) en G. V. Childe, "Races, Peoples and Cultures in Prehistoric Europe", *History* 18 (1933) 193-203.

²⁹ C.R. DeCorse, "Material Aspects of Limba, Yalunka and Kuranko Ethnicity: Archaeological Research in Northeastern Sierra Leone, in S.J. Shennan (eds), *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, (Londen 1989), 125-40.

³⁰ F. Barth, "Introduction", in F. Barth (ed), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture difference* (Oslo 1969), 9-38.

³¹ R. Jenkins, "Rethinking ethnicity: Identity, Categorization and Power", *Ethnic and Racial Studies* 17 (1994) 197-223.

Door naar de *identity markers* te kijken kan een cultuur gedefinieerd worden. Door verandering in *identity markers* door de tijd heen kan culturele communicatie aangetoond worden, waardoor de verandering van (groeps)identiteiten wordt blootgelegd. Dit onderzoek focust zich op een aanpak die zich vooral richt op de communicatie tussen identiteiten. Zo zal er meer inzicht verkregen worden in hoe vroege identiteitsvorming en de verandering van deze groepsidentiteiten door invloed van communicatie met andere groepsidentiteiten plaatsvond. Identiteitsvorming en verandering is dus het resultaat van dialoog tussen identiteiten.

Etniciteit en andere gemeenschappelijke identiteiten worden daarnaast binnen de archeologie steeds meer gezien als aspecten van de sociale praktijk. Deze identiteit moet constant opnieuw geconstrueerd worden dit is een gemeenschappelijke proces. Dit betekent dat de materiële cultuur in zijn sociale context moet worden bestudeerd in plaats van als een op zichzelf staand fenomeen. Materiële cultuur is actief betrokken in de sociale praktijk. De sociale praktijk, met daarbij de bijbehorende materiële cultuur, heeft betrekking op hoe een groep gedefinieerd wordt. Een materiële *identity marker* heeft dus een praktische sociale kant. Het is dus belangrijk *identity markers* in hun sociale context te bekijken.³²

Een uitstekend voorbeeld van de praktische werking van *identity markers* is de studie naar de identiteit die voortkomt uit de consumptie van alcohol, *drinking identity* genaamd. Het drinken van alcohol is in essentie een sociale bezigheid, die uitgevoerd wordt in een duidelijke en vaak essentiële sociale context. Alcoholconsumptie heeft betekenis in en voor verschillende sociale en culturele identiteiten, en voor gender en leeftijd. De consumptie van alcohol is daarnaast bij uitstek een groepsactiviteit die dan ook een groepsidentiteit kan weerspiegelen. Hand in hand met de consumptie van alcohol gaat een materiële cultuur. Zoals vermeld gebruiken mensen objecten van de materiële cultuur om hun identiteit te tonen, bewust of onbewust. De opkomst van rijk versierde drinkbekers in Myceens Griekenland wordt dan bijvoorbeeld ook gezien als een verandering in identiteit van de gemeenschap door de groei van de elite-identiteit. Het was echter al de bestaande drink-cultuur die dit alles faciliteerde waardoor het als een hybride *identity marker* kan worden gezien. Deze *identity marker* spreekt van een hybride identiteit.³³

De tijdsperiode die behandeld gaat worden loopt van de vroege Bronstijd tot na de Griekse kolonisatie van Sicilië, de 7^e eeuw v. Chr. Een term die in het debat over identiteiten op Sicilië en andere gekoloniseerde gebieden door de Grieken vaak gebruikt wordt is

³² S. Lucy, "Etnic and Cultural Identities, in: M. DiLaz-Andreu Garcila, *Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion* (New York 2005) 86-109.

³³ Hayne, (2016) 107-134.

hellenisering. Deze stelt echter geen dialoog voor maar een eenzijdige oplegging van cultuur, met bijbehorende oplegging van een nieuwe identiteit. De oude identiteit wordt verdrongen voor een nieuwe identiteit, in plaats van dat identiteiten met elkaar een dialoog aangaan en beide kunnen veranderen. Bij identiteitsvorming is er echter sprake van een gelijkwaardige dialoog tussen verschillende culturen. Als we dit toepassen op kolonisatie is er dus niet meer sprake van een kolonist die eenzijdig een identiteit oplegt aan de gekoloniseerde.

Een culturele identiteit is dus opgebouwd uit verschillende *identity markers*. Iemand met de ideale “Griekse” identiteit woont dus in een typisch “Grieks” huis, gebruikt “Griekse” aardewerk vormen en handelt met “Griekse” munten. Het is onmogelijk dat de inheemse Siciliaanse bevolking alleen maar een passieve ontvanger was van de Griekse cultuur, zoals het helleniseringsdiscours stelt, en zo de inheemse identiteit compleet vervangen werd door een Griekse identiteit. Andersom is het ook onmogelijk dat de Griekse kolonist alleen maar actief zijn Griekse identiteit oplegde aan de inheemse bevolking zonder zelf beïnvloed te worden door de inheemse bevolking en zo een identiteitsverandering door te maken. Met de hierboven beschreven theorie is het mogelijk om met een open visie naar de geschiedenis van Sicilië te kijken met betrekking tot de “Griekse” kolonisatie. De dialoog tussen de inheemse bevolking en de Griekse kolonist zal centraal staan in plaats van het gebruikelijke en verouderde discours van enkelzijdige hellenisering. Het is onmogelijk om in dit korte onderzoek naar alle *identity markers* te kijken. Ook zullen er binnen de *identity markers* altijd aspecten onderbelicht blijven. Het doel is dan ook vooral het aantonen dat er een ander discours mogelijk is waarbinnen het materiaal bekeken kan worden. Hiervoor gaat er naar een selecte groep *identity markers* gekeken worden. De eerste zal munten zijn, vervolgens wordt architectuur behandeld en als laatst dagelijkse gebruiksvoorwerpen en rituelen. Het is echter wel van belang deze steeds in context te beschouwen. De *identity markers* zullen door de tijd heen gevolgd worden om te kijken hoe en onder welke invloed ze veranderen om van hieruit de dialoog tussen de verschillende groepsidentiteiten bloot te leggen. Omdat er voor een brede regionale aanpak is gekozen is het belangrijk eerst een korte introductie van de geschiedenis van Sicilië in de late Bronstijd en vroege IJzertijd te geven.

H.2 Sicilië in de Prehistorie

Sicilië is een eiland in de Middellandse Zee, dat van Italië gescheiden wordt door de Straat van Messina. Het eiland heeft een zeer indrukwekkende historie. Deze historie is te veelomvattend om in zijn geheel uit te werken binnen deze scriptie. In dit hoofdstuk wordt een korte schets gegeven van de geschiedenis van Sicilië tot en met de Griekse kolonisatie. Daarbij zal extra aandacht geschonken worden aan de Midden- en Late Bronstijd en de momenten van contact met culturen en mensen van buiten Sicilië. Een centraal thema zal dan ook de zee zijn. Sicilië en de zee zijn namelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit hoofdstuk heeft als doel de context van het onderzoek te schetsen.

De prehistorie van Sicilië begon ruwweg twee miljoen jaar geleden. Uit deze tijd is zogenaamd “hak-gereedschap” gevonden. Dit zijn bewerkte stenen die menselijke soorten gebruikten om hun leven te vereenvoudigen. De eerste moderne mens verscheen er rond 30.000 v. Chr. In deze periode was Sicilië geen geïsoleerd eiland. Dit wordt in 1999 al aangekaart door de antropoloog Mauro Rubini *“It is important to underline that, as early as the last phases of the Eneolithic Age in Sicily, elements clearly indicating numerous contacts with the Aegean and Anatolian territories are present.”*³⁴ De eerste sporen van “kunst” dateren uit ca. 9000 v. Chr. Muurschilderingen van paarden en stieren samen met gereedschap brengen ons in contact met de intellectuele wereld van deze mens. Daarnaast zijn er schilderijen van menselijke activiteit gevonden. Mensfiguren in rituele kledij laten een voor toen al rijke cultuur zien. Een opvallende muurschildering vormt de grotschildering die in 1952 ontdekt is in de kleine grot Addaura op de *Monte Pellegrino* die uitzicht heeft op Palermo. Hier wordt een grote groep mensen en dieren afgebeeld. Het is een groep van vrouwen en mannen die ritueel dansen. Mannen en vrouwen worden onderscheiden door haardracht. Het lijkt een acrobatische voorstelling, behorend bij een inwijdingsritueel of een ritueel dat de jacht moet voorstellen. Buiten de betekenis van deze voorstelling om laat hij zien dat de geschiedenis van Sicilië verteruggaat.³⁵

De Vroege Bronstijd begint in Sicilië met de Castelluciaanse cultuur die dateert van 2200 tot 2100 v. Chr. (voor kaarten en tijdlijn zie fig. 2.1 en 2.2). Archeoloog Paolo Orsi leidde in de late 19^e eeuw de opgravingen in een gebied ten zuidwesten van Syracuse. De opgravingen brachten rijk versierd aardewerk aan het licht. De kleine bekers, kruiken en kommen werden

³⁴ M. Rubini, E. Bonafede en S. Mogliazza, “The Population of East Sicily During the Second and First Millennium BC: The Problem of the Greek Colonies”, *International Journal of Osteoarchaeology* 9 (1999) 8-17.

³⁵ Holloway, (2000) 1-8.

beschilderd in diamantpatronen, driehoeken en kromme lijnen gescheiden in verschillende vakken (zie fig 2.2).³⁶ In het relatief kleine opgravingsgebied zijn grote regionale verschillen te vinden in deze aardewerkstijl, zo groot, dat je de Castelluciaanse stijl een overkoepelende naam voor een veelheid van stijlen kan noemen. Deze stijlen concurreerden waarschijnlijk met elkaar, wat geleid kan hebben tot de bijzonder rijke versiering van het aardewerk. Opmerkelijk zijn de grote gelijkenissen tussen het Castelluciaanse aardewerk en het aardewerk van het Griekse vasteland uit het midden van de Helleense tijd (c.a. 2000-1550 v. Chr.). Nog meer vertoont dit aardewerk gelijkenissen met de zogenoemde Cappadocische waar uit Centraal-Anatolië, die de voorloper lijkt te zijn van zowel de Siciliaanse als de Helleense waar.³⁷

Dit aardewerk komt vooral uit de necropoleis die worden gekarakteriseerd door uit steen gehouwen grafkamers. Wat opvalt is de toevoeging van voortuinen en façades die de publieke dimensie van de graven weerspiegelt. Rituelen voor de levende wereld waarin het graf heropend werd voor nieuwe begrafenissen moeten hierin een rol hebben gespeeld. De grafgoederen bestaan voornamelijk uit kleine persoonlijke items en kleine bekers die waarschijnlijk gebruikt zijn bij het begrafenisritueel zelf.³⁸

Naast deze artefacten zijn er ook wat spectaculaire exemplaren aan het licht gekomen. Een zeer bijzonder voorbeeld hiervan zijn langwerpige benen voorwerpen beter bekend als *bossed bone plaques* welke tot wel 16 centimeter lang waren (zie fig 2.4). Ze bestaan uit een rij “bosses” die soms goed gepolijst waren en met ingesneden motieven werden versierd welke varieerden van ronde vormen tot geometrische patronen. Wellicht werden ze gedragen als amulet, al zou het ook een geschematiseerde representatie van het vrouwelijk lichaam kunnen zijn.³⁹ Opvallend is dat deze *bossed bone plaques* op meer plaatsen rond de Middellandse Zee worden gevonden, zoals in Zuid-Italië, op Malta, op de Peloponnesos, en in Troje (level II en III), waar Heinrich Schliemann er zelfs vier vond. De exemplaren uit de Castelucciocultuur zijn hoogstwaarschijnlijk lokaal gemaakt. Een sluitende verklaring voor de verspreiding van deze voorwerpen is nog niet gegeven. Volgens Robert Leighton zou het op aankomst van migranten uit het oosten van de Méditerranée kunnen duiden.⁴⁰ Of de *bossed bone plaques* met migranten

³⁶ S.S. Lukesh, “The Muculufa Master and Reconsiderations of Castelluccian Sequences”, *Joukowsky Institute for Archaeology & the Ancient World, Brown University online publications* (1997): Geraadpleegd (16-01-2017).

³⁷ L. Bernabo Brea, *Sicily Before the Greeks*, (Londen 1957) 103-114.

³⁸ A. Crispino en M. Cultraro, “Creating Boundaries: Elaborate Tombs and Trade Goods in the Early Bronze Age Necropolis at Castelluccio (Sicily, Italy) in: P. M. Mitello en H. Öñiz (ed.), *Soma 2011 Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011* Volume I (Oxford 2015) 211-217.

³⁹ J.D. Evans, “Bossed Bone Plaques of the Second Millenium B.C.”, *Antiquity* 30 (1956) 80-93.

⁴⁰ R. Leighton, *Sicily Before History: An Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, (New York 1999) 121-146.

zijn meegekomen of niet, ze duiden in ieder geval op culturele communicatie tussen deze verschillende gebieden.

Naast deze *bossed bone plaques* biedt tombe 22 een verdere inzage in de lange afstandsrelaties van de Castelluciaanse cultuur. De tombe gelegen aan de helling van *Cava della Signora*, bestaat uit een voorhof met een kleine grafkamer. In deze grafkamer zijn opvallend veel graven gevonden voor deze kleine ruimte. De tombe had een indrukwekkende deursteen, welke was versierd door een ingesneden vrouwelijk lichaam waarvan de borsten duidelijk zichtbaar waren. In de tombe werden meerderen kleine voorwerpen ontdekt die waren vervaardigd uit brons, been en steen, en die door Orsi werden aangezien voor kralen van kettingen. Naast deze voorwerpen werden er ook vuurstenenmessen en aardewerk aangetroffen grotendeels van inferieure kwaliteit. Deze vondsten roepen vragen op, omdat ze in contrast staan met de monumentaliteit van de graftombe. Een andere vondst biedt op deze vragen wellicht een antwoord. Dit is een kleine bronzen plaat, met afgeronde uiteinden en gaatjes in beide kanten. Dit lijkt de evenwichtsbalk van een weegschaal te zijn. Door deze vondst kunnen de eerder gevonden kralen geherinterpreteerd worden als weegstenen. Ook zijn de weegschalen zelf gevonden; deze lagen verspreid in de grafkamer. Dit lijkt te duiden op een rituele demontage. Deze bronzen weegschalen en evenwichtsbalken worden vaker aangetroffen in Siciliaanse archeologische sites die stammen uit de Vroege Bronstijd. Bewijs voor verfijnde weegschalen en stenen gewichten komt vooral van tombes uit de ontstaansperiode van de Myceense beschaving. Gouden en zilveren weegschalen zijn karakteristieke voorwerpen van luxueuze tombes op het Griekse vasteland.

Een opvallende overeenkomst tussen deze evenwichtsbalken en stenen gewichten, en de vondsten uit tombe 22, is de afmeting. De evenwichtsbalk heeft dezelfde afmeting als Egeïsche evenwichtsbalken welke variëren van 4,5 tot 17 cm.⁴¹ Daarnaast worden de Myceense *tholos* tombes geïmiteerd en komen er naar dit voorbeeld ook koepelgraven.⁴² Dit betekent dat er een vorm van communicatie bestond in de vroege bronstijd tussen Sicilië, het Griekse vasteland en Anatolië.

Vanaf het midden van de Bronstijd komt de “Milazzese” cultuur opzetten. Dit gebeurt op de Aeolische eilanden voor de noordoostkust van Sicilië en in Milazzo op de noordoostkust van Sicilië. Er is een abrupte breuk te signaleren tussen het lokale aardewerk en het aardewerk

⁴¹ M.E. Alberti, “Weighting and Dying Between East and West. Weighting Material from LBA Aegean Funerary Contexts”, in: K. Polinger Foster en R. Laffineur (eds), *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age* (Luik 2003), 277-283.

⁴² J. Kelder, “Sicilië en de zee in de prehistorie”, in: D. Burgersdijk, R. Calis, e.a. (ed.), *Sicilië en de zee*, (Amsterdam 2015) 29-31.

uit de Vroege Bronstijd, aangezien deze totaal van elkaar verschillen. In de necropoleis van onder andere Milazzo worden naast de lokale goederen ook geïmporteerde goederen uit de Apennijnse-cultuur van het Italische schiereiland gevonden. Dit lijkt te duiden op handel en contact met het Italiaans schiereiland.⁴³

De jaren na 1400 v. Chr. vormen een belangrijk punt in de relatie tussen Sicilië en het Egeïsche gebied. Vanaf dit moment begint het zuiden van het Italiaans schiereiland met het importeren van Myceens aardewerk. Ook verschijnen in de Milazzese cultuur lokale kopieën van de geïmporteerde Myceense waar. Gesteld mag worden dat er banden geweest zijn met de Egeïsche wereld, wellicht via Zuid-Italië.⁴⁴

Een cultuur die sterk verbonden wordt met de Milazzese cultuur is de Thapsos-cultuur. Deze cultuur besloeg meerdere kleine dorpen aan de oostkust van Sicilië in de buurt van onder andere Syracuse, Matrensa en op het schiereiland Thapsos zelf. Tot de 14^e eeuw stond hier een nederzetting van hutten welke een typische ronde of ovale vorm hadden die gebruikelijk was op Sicilië. Ze stonden willekeurig verdeeld over de nederzetting. Hier wordt het typische Thapsoswaar gevonden; dit is grijze monochrome waar met ingesneden decoratie. De decoratie is vaak lineair, maar ook zijn er dieren zoals vogels en vissen op afgebeeld. Deze waar heeft overeenkomsten met de waar uit de Milazzese cultuur.⁴⁵ Daarnaast wordt er aardewerk aangetroffen uit het midden van de Bronstijd afkomstig van het zuidelijker gelegen Malta wat duidt op culturele uitwisseling tussen de eilanden.⁴⁶

De tombes uit de Thapsoscultuur zijn een voortzetting van de uit steen gehakte tombes die al bestonden op Sicilië in de Castelluciaanse cultuur. De tombes van Thapsos kunnen benaderd worden via een helling, net als bij de Myceense *dromoi* en sommige Castelucciaanse tombes. Deze tombes verschillen in grootte, hebben meerdere kamers en weerspiegelen in enkele gevallen het interieur van een hut. In deze kamers is het grootste gedeelte van de geïmporteerde Myceense waar gevonden. Hierdoor is het aannemelijk te stellen dat deze tombes zijn beïnvloed door andere culturen. Zoals Ross Holloway het verwoordt:

⁴³ Bernabo Brea, (1957) 115-129.

⁴⁴ Holloway, (2000) 30-42.

⁴⁵ E.M. Mckendry, [2015] "Interpreting Bronze Age Exchange in Sicily Through Trace Element Characterization of Ceramic Utilizing Portable X-ray Fluorescence (pXRF)", *Graduate Theses and Dissertations* <http://scholarcommons.usf.edu/etd/5535/> (geraadpleegd op 24-01-2017).

⁴⁶ Holloway, (2000) 30-42.

“However, there is a certain precise style and architectural self-consciousness about the tombs of the Thapsos Culture that is not necessarily the result of undisturbed local evolution”⁴⁷

Naast het feit dat de necropolis er anders uit ging zien door invloeden van buitenaf, ging ook de nederzetting er anders uitzien na 1400. Het typische huis, of beter gezegd, woonverblijf op heel Sicilië was tot nu toe een ronde/ovale hut geweest. De hutten die zijn gevonden uit de vroegste bouwfase van Thapsos, waren rond van structuur en hadden een diameter van 5,8 tot 7 meter. Het dak bestond uit een frame van balken dat waarschijnlijk afgedekt werd met een soort riet. De fundering van de ronde muur werd vervaardigd uit steen die verder werd opgebouwd uit leem en vlechtwerk, waarlangs een zitgedeelte werd aangebracht. Ze waren geplaatst in enigszins rechthoekige percelen van ongeveer 350 vierkante meter die gedefinieerd werden door smalle straatjes van rond de 1-1,3 meter breedte.⁴⁸

Na 1400 v. Chr. verschijnt de Egeïsche architectuur op Thapsos. Naast de typische ronde hut-vormen verscheen nu een groep van lange rechthoekige gebouwen. Deze gebouwen konden tot 20 meter lang worden en waren gegroepeerd rond een geplaveide binnenhof. Deze vorm van gebouwen wordt vaak als opslagplaats gezien en is bekend van onder andere Enkomi, een plaats op Cyprus.⁴⁹ Er begon zich een rechthoekig stratenplan af te tekenen tegenover het los georganiseerde plan van percelen uit de eerdere fase. Deze stadsplanning kwam waarschijnlijk over van Mycene en Cyprus waar deze al bekend was. Er is echter weinig bekend van de verder opbouw van deze huizen. De bewerking van de muren, het type dak en decoratie en meubilering zijn onbekend. Het is waarschijnlijk dat deze elementen de oudere bouwfases weerspiegelden en dus min of meer traditioneel Siciliaans waren.⁵⁰ Zelfs zonder invloed van buiten af zou het mogelijk zijn geweest dat de vroegste bouwfases uiteindelijk zich richting de meer rechtlijnige architectuur zou ontwikkelen.

Thapsos transformeerde in een handelskolonie waar hoogstwaarschijnlijk handelaren uit zowel Cyprus als Mycene neerstreken. Door deze vermenging van culturen ontstond een nieuwe hybride cultuur. In dit opzicht kan Thapsos misschien wel als de eerste “Griekse”

⁴⁷ Holloway, (2000) 34.

⁴⁸ B.E. McConnell, “The Early Bronze Age Village of La Muculufa and Prehistoric Hut Architecture in Sicily”, *American Journal of Archaeology*, 96 (1992) 23-44.

⁴⁹ G.R.H. Wright, *Ancient Building in Cyprus*, (Leiden 1992) 317-332.

⁵⁰ A. Russel, “We Are Not You: Being Different in Bronze Age Sicily”, in: E. Pierce, A. Russel, A. Maldonado, e.a. (eds), *Creating Material Worlds, The Uses of Identity in Archaeology* (Oxford 2016) 164-171.

kolonie op Sicilië worden gezien. Dit zou de relatief vele Myceense objecten verklaren die er gevonden worden, veelal maar niet uitsluitend in de necropolis van Thapsos.

In 22 van de 67 tombes die gepubliceerd zijn is Myceens aardewerk aangetroffen. Dit aantal duidt erop dat alleen in een minderheid van de tombes Myceens aardewerk werd aangetroffen. Volgens Gert Jan van Wijngaarden, die gespecialiseerd is in het gebruik van Myceens aardewerk buiten Mycene, moeten we dit getal voorzichtig benaderen doordat de meeste tombes weinig Egeisch aardewerk bevatten en omdat sommige tombes zwaar verstoord zijn.⁵¹ Hiernaast is het zo dat de Myceense waar wijdverspreid wordt gevonden in de necropolis. Er is dus geen duidelijke ruimtelijke verdeling. Dit kan een aanwijzing zijn dat de Myceense waar door een groot deel van de (elite)bevolking gebruikt werd. Naast dat er in de necropolis van Thapsos Myceens aardewerk wordt aangetroffen wordt dit ook in het achterland van Thapsos gedaan. Hoewel in mindere mate - de necropoleis zijn daar kleiner - duidt het wel op een regionaal systeem van uitwisseling waar deze Myceense waar in voor kwam. Het was een exotisch voorwerp uit de zeehandel, wat het zijn (rituele) waarde gaf.

Het lijkt er sterk op dat de Myceense waar alleen ritueel gebruikt werd en dan vooral bij begrafenisrituelen. Een goed voorbeeld hiervan is een *kylix* die in tombe VII is gevonden. De Myceense *kylix* wordt zelden buiten Mycene gevonden. Dit duidt erop dat hij alleen bij een typisch Myceense manier van ritueel drinken gebruikt werd.⁵² Naast Myceens aardewerk werd er in Thapsos Cypriotisch aardewerk aangetroffen. Dit zijn originele maar ook lokaal gemaakte kopieën, gemaakt door Cyprioten die de kennis zelf in huis hadden om deze te maken, óf door lokale lieden die dicht bij de elite stonden en die toegang hadden tot de informatie over deze exotische aardewerkvormen.⁵³ Deze Cypriotische waar, in origineel en in kopie, wordt vooral in tombes van mensen met een hoge sociale status aangetroffen. Naast Cypriotisch aardewerk werden er ook ivoren en ijzeren voorwerpen gevonden zoals zwaarden en dolken. Deze waren lokaal gemaakt maar wel naar Cypriotisch voorbeeld. Er vond een culturele en materiële uitwisseling plaats tussen de twee eilanden.⁵⁴ Dat Oost-Mediterraans aardewerk niet uitsluitend

⁵¹ G.J. van Wijngaarden, *Use and Appreciation of Mycenaen Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600-1200 BC)*, (Amsterdam 2002) 229-236.

⁵² Kelder, (2015) 29-31.

⁵³ A.L. D'Agata, "Interactions Between Aegean Groups and Local Communities in Sicily in the Bronze Age, The Evidence from Pottery", *SMEA*, 41 (2000) 61-83. en

V. Karageorghis, "Cyprus and the Western Mediterranean: Some New Evidence for Interrelations" In: J.B. Carter en S.P. Morris (ed.), *The Age of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, (Austin 1998) 93-98.

⁵⁴ G. Alberti, "There is "Something Cypriot in the Air". Some Thoughts on the Problem of the Base Ring Pottery and Other Cypriot Items from (Local) Middle Bronze Age Contexts in Sicily", in: McCarthy (ed.), *Island Dialogues: Proceedings of the Postgraduate Cypriot Archaeology Conference (POCA), 2006, University of Edinburgh Archaeology Occasional Papers 21* (Edinburgh 2008) 130-153.

in funeraire context wordt gevonden maar ook in huiselijke context, lijkt dit te bevestigen.⁵⁵ Thapsos was hard op weg om een zelfde soort beschaving te worden als die gevonden worden in het oosten van de Middellandse Zee.

De jaren rond 1200 v. Chr. vormen echter een breekpunt in de geschiedenis van de Mediterrane wereld; dit geldt ook voor Sicilië. Vanaf 1200 breken namelijk de donkere tijden aan. De grote beschavingen van de Myceners en de Hittieten vielen om. De meeste paleizen in het oosten werden vernietigd door vuur. De precieze reden van deze tragedie is nog steeds niet duidelijk. Toch zijn er meerdere theorieën die dit proberen te verklaren. Een van deze theorieën komt voort uit teksten en inscripties uit Egypte. De Karnakinscriptie vermeldt de naam *S-k-rw-s* wat kan worden gelezen als *Shekelesh*.⁵⁶ Dit zou dan weer een verwijzing naar de *Siculi/Sikeloi* zijn, een Griekse benaming voor de bevolking van Oost-Sicilië. De Egyptenaren maken ook melding van de “zeevolkeren” die de verwoestingen veroorzaakt zouden hebben, maar met zekerheid is dit niet te zeggen.

De verwoestingen hadden wel tot gevolg dat de contacten tussen de gebieden in het oosten en Sicilië minder werden. Sicilië werd een eiland van mythen voor de Grieken. Dit komt onder andere naar voren in de Odyssee van Homerus, geschreven rond 800 v. Chr. waar Odysseus de cycloop Polyphemos ontmoet.⁵⁷ Voor meer dan 400 jaar zouden de “Grieken” het eiland met rust laten. Toch zijn er wel aanwijzingen te vinden dat er een vorm van contact bleef bestaan tussen de Westelijke en Oostelijke Mediterrane gebieden. Deze continuering van contact is vooral terug te zien in de uitwisseling van luxegoederen.⁵⁸ De eerste “Griek” die traditioneel gezien weer voet zou zetten op Sicilië na de donkere periode was Thucles, toen hij Naxos in 734 v. Chr. op de Oostkust stichtte. Naxos wordt dan ook alom beschouwd als de eerste echte “Griekse” kolonie op Sicilië.

Of de *Shekelesh* uit Sicilië kwamen of niet, de jaren rond en na 1200 vormen ook voor Sicilië een breekpunt in de geschiedenis. Thapsos werd verlaten evenals andere kustplaatsen. De kustplaatsen welke bleven bestaan werden, zoals Cannatello, extra versterkt. Deze defensieve maatregelen hebben echter niet geleid tot het gewenste resultaat aangezien vele uiteindelijk werden verwoest. Hierdoor raakte de kust grotendeels verlaten als nederzettingslocatie en trok de bevolking van Sicilië meer landinwaarts naar de verschillende heuveltoppen. Dit gebeurde waarschijnlijk, vanwege een defensieve strategie. Voorbeelden

⁵⁵ A. Russell, *In the Middle of the Corrupting Sea: Cultural Encounters in Sicily and Sardinia Between 1450 – 900 BC*. (Glasgow 2011) 102-120.

⁵⁶ J.H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, vol. 3, (Chicago 1906) 241.

⁵⁷ Sicilië wordt in dit werk nog Thrinacia genoemd.

⁵⁸ O. Tribulato, *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012) 1-48.

hiervan zijn Monte Maio, Monte San Mauro, Morgantina en Monte Polizzo. De laatste van deze voorbeelden, Monte Polizzo, is tevens een voorbeeld van een nederzetting die in deze tijd voor het eerst in het westen van Sicilië werden gesticht.⁵⁹

De cultuur die opkwam op het oostelijk deel van Sicilië was de zogenaamde Pantalica-cultuur, genoemd naar de archeologische site in de heuvels, 22 kilometer ten westen van Syracuse. De Pantalica-cultuur heeft meerdere fases gekend tussen de 13^e en 8^e eeuw v. Chr. De vroegste fase (Pantalica I 1250-1000 v. Chr.) heeft overlap met de laatste Thapsos-fase. De Pantalica-cultuur bestond uit grotere urbane centra, net als Pantalica zelf, in tegenstelling tot de Thapsos-cultuur die bestond uit vele kleine dorpjes. Dit heeft tot gevolg dat de necropoleis vele malen groter waren dan de necropoleis uit de Thapsos-cultuur. Ook de necropolis van Pantalica zelf, waar alleen Paolo Orsi al 200 tombes bloot heeft gelegd, was vele malen groter. De tombes zijn uit rotsen gehakte grafkamers, verspreid over meerdere grafvelden rond de heuveltop. De bewoning vond plaats rond de heuveltop in verschillende centra; dit bood betere bescherming tegen de weersomstandigheden. De heuveltop zelf werd waarschijnlijk gebruikt voor bijeenkomsten, veehouderij en akkerbouw. Hoewel de bewoning plaatsvond in verschillende centra rond de heuveltop, was de gemeenschap met elkaar verbonden via sociaalpolitieke en organisatorische banden, de heuveltop zelf diende als publieke ruimte die de bevolking met elkaar verbond.⁶⁰

Het aardewerk uit de Pantalica-cultuur fase I was in eerste instantie een voortzetting van het Thapsosaardewerk, al verschilden de vormen en kwaliteit. Het aardewerk had een rood oppervlak en een groter gedeelte werd vervaardigd met een draaischijf in plaats van op de traditionele handmatige manier. Ook zijn er aardewerkvormen die een Myceense invloed kenden, zoals de hydria met vier handvatten. Er werden net als bij Myceense aardewerkvormen afgeleid van metalen voorbeelden waarvan de wastafel op een voetstuk van in totaal 1,08 meter hoog uit tombe NW38 uit Pantalica een bekend voorbeeld is. Naast aardewerk werden sieraden ook nog steeds geïnspireerd door Myceense voorgangers, bijvoorbeeld: twee gouden ringen met een Myceens motief.⁶¹ In de tombes werden ook bronzen viool- en boogfibulae gevonden.⁶² In veel tombes zijn kleine metalen dolken en messen gevonden; spiegels en zwaarden zijn ook bekend. Deze lijken allemaal nog uit een laat-Myceense traditie voort te komen. Ze zijn echter

⁵⁹ Monte Polizzo Project, [2014] “A Very Brief history of Sicily”, *Stanford Excavations at Monte Polizzo, Sicily* <http://web.stanford.edu/group/mountpolizzo/handbookPDF/MPHandbook5.pdf> (geraadpleegd op 09-02-2017).

⁶⁰ R. Leighton, “Pantalica (Sicily) from the Late Bronze Age to the Middle Ages: A New Survey and Interpretation of the Rock-cut Monuments”, *AJA* 115 (2011) 447-464.

⁶¹ Voor voorbeelden zie: L. Bernabo Brea (1966) p. 146 fig. 31b. en plaat 56-58. En L. Leighton (1999) p. 177 fig. 93.

⁶² Voor voorbeelden zie: R. Holloway (1991) p. 39 fig. 54.

niet geïmporteerd; geïmporteerde Myceense waar is namelijk zo goed als afwezig. Er zijn maar enkele kruiken van Myceense afkomst bekend en deze kwamen waarschijnlijk via Thapsos in de tombes van Pantalica terecht. Het zijn vooral lokaal gemaakte objecten, geïnspireerd op Myceense types, die waarschijnlijk nog uit de Thapsoscultuur bekend waren. De structurele commerciële banden met de Egeïsche wereld waren zo goed als verbroken.⁶³

De volgende fase, Pantalica II, staat bekend als de Cassibilefase, genoemd naar een site ten zuiden van Syracuse en grofweg twee kilometer van de zee verwijderd. Net als Pantalica was dit een goed verdedigbare heuveltop. De Cassibile fase is een moeilijk te dateren fase vanwege het feit dat het een tussen fase is. De fase wordt meestal gedateerd tussen 1000 en 850 v. Chr., maar zou ook eerder gedateerd kunnen worden, namelijk van 1050/1000 tot 950/900 of later, tot in de 8^e eeuw.⁶⁴ Behalve de Cassibile sites landinwaarts zijn er ook aanwijzingen dat de kust nog steeds bewoond werd. Er zijn in zowel Syracuse als in Naxos Cassibile-Pantalicafase tombes gevonden. Het rode aardewerk uit fase I verdween, maar voor de rest wordt de Pantalica-traditie en hiermee deels de Thapsostraditie voortgezet. Het aardewerk vertoont daarnaast nog steeds Myceense invloeden.⁶⁵ Naast de viool- en boogfibulae verschijnen ook de elleboogfibulae.⁶⁶ De grafgriffen symboliseren het banket, dit was tot dan toe het geval geweest en dit kwam voort uit de Thapsoscultuur. Naast het banket verschenen er grafgriffen die status en gender weergaven. Het banket symboliseerde groepswaarden, status en gender waren individuele waarden. Het individu werd belangrijker dan de groep. Deze omslag komt waarschijnlijk voort uit contact met het Italische vasteland.⁶⁷

Gedurende de donkere periode was Sicilië niet in een isolement geraakt, in tegendeel zelfs. Dit komt naar voren wanneer wordt gekeken naar de Noordelijke gebieden en de Aeolische eilanden in de Late Bronstijd. Hier floreert de Ausoniaanse cultuur die de Milazzese cultuur verdrong. Deze nieuwe cultuur had banden met de proto-Villanovia cultuur van het Italische vasteland. Dit is vooral terug te zien in Milazzo waar crematie in combinatie met de Villanovaurn gebruikt werden. Maar de Ausoniaanse cultuur strekte zich ook verder uit naar het oosten van het eiland. Zowel in Leontini als in Morgantina worden er sporen van deze cultuur gevonden. Het lijkt er op dat kleine groepjes mensen zich hier vanuit het Italische schiereiland vestigden en vreedzaam opgingen in de gemeenschap. Daarnaast zijn er ook

⁶³ Bernabo Brea, (1966) 143-164.

⁶⁴ R. Leighton, "Sicily During the Centuries of Darkness", *CAJ* 2 (1993) 271-283.

H. L. Allen, "Distribution of pottery styles in Greece, South Italy, and Sicily and the Pantalica III Chronology", *AJA* 81 (1977) 365-369.

⁶⁵ W. Taylour, *Mycenean Pottery in Italy, and Adjacent Areas*, (Londen 1958) 54-78.

⁶⁶ Voor voorbeelden zie: R. Holloway (1991) p. 39 fig. 54.

⁶⁷ Leighton (2011) 447-464.

aanwijzingen van (hernieuwde) banden met de Egeïsche regio; dit door de aanwezigheid van enkele geïsoleerde vondsten die zijn te identificeren als laat helladisch III (LHIIIC vanaf 1190 n. Chr.). Vanaf de 10^e eeuw zijn er ook proto-geometrische elementen aanwezig in oost-Sicilië.⁶⁸

De Pantalica III wordt traditioneel gedateerd tussen 850 en 730 v. Chr. maar deze datering hangt samen met hoe fase II wordt gedateerd. Het is de fase vlak vóór de Griekse kolonisatie die waarschijnlijk tot in de kolonisatieperiode heeft doorgelopen tot hij overging in de Finocchitofase. IJzer doet zijn intrede en er verschijnen ijzeren boogfibulae, al zijn deze dunner en lichter dan in de Cassibilefase. Het aardewerk werd nu bijna exclusief met de draaischrijf gemaakt. Sommige vormen vertonen nog steeds Myceense invloed.⁶⁹ Een cultuur die nauw verwant is met de Pantalica cultuur is de Mokarta cultuur in het westen van Sicilië. De graven en grafgiften uit deze cultuur zijn zeer gelijksoortig met die uit de Pantalica cultuur. Daarnaast is Mokarta net als Pantalica gevestigd op een heuveltop. Beide lijken een soort gelijke rol te hebben vervuld in de omgeving, namelijk dat van een proto-urbaan centrum. Mokarta lijkt opvallend genoeg een semi-palatiaal systeem te hebben gehad, beïnvloed door het Egeïsch gebied. Kijkend naar het ontwerp van de “stad” en de vondsten lijken er verschillende sociale secties binnen de stad te zijn geweest die duiden op een aristocratie.⁷⁰

Met de komst van de Grieken is de prehistorie voorbij in Sicilië. In de 8^e eeuw is volgens de Grieken Hyblon, een van de *sikeloi* de koning van Pantalica. Dat de grotere urbane centra in de Midden- en Late Bronstijd zijn gesticht en onder de controle vallen van koningen/lokale heersers, lijkt goed mogelijk te zijn. Het verzamelen van een groep mensen op een centrale plaats, ook wel synoïkisme genoemd, vereist het sterke leiderschap van een individu. De Grieken verdeelden de inwoners van Sicilië in drie groepen. Thucydides, schrijvend in de 5e eeuw v. Chr. beschrijft dat als volgt:

“It was settled originally as follows, and the peoples that occupied it are these. The earliest inhabitants spoken of in any part of the country are the Cyclopes and Laestrygonians; but I cannot tell of what race they were, or whence they came or whither they went, and must leave my readers to what the poets have said of them and to what

⁶⁸ D. Tanasi, “Sicily at the End of the Bronze Age: ‘Catching the Echo’”, in: C. Bachhuber en R. G. Roberts (ed.), *Forces of Transformation the End of the Bronze Age in the Mediterranean* (Oxford 2009) 51-58.

R. Leighton., “The Protohistoric Settlement on the Cittadella” in: M. Bell en C. Moss (eds), *Morgantina Studies*, Volume IV (New jersey 1993) 111-125 en Holloway (2000) 37-42.

⁶⁹ W. Taylour (1958) 54-78.

⁷⁰ J. Singleton, [18-11-2016] *The Cultural Adaption of a Semi-palatial System at Mokarta, Sicily* https://www.academia.edu/29946792/The_Cultural_Adaptation_of_a_Semi-palatial_System_at_Mokarta_Sicily (geraadpleegd op 03-04-2017).

may be generally known concerning them. [2] The Sicanians appear to have been the next settlers, although they pretend to have been the first of all and aborigines; but the facts show that they were Iberians, driven by the Ligurians from the river Sicanus in Iberia. It was from them that the island, before called Trinacaria, took its name of Sicania, and to the present day they inhabit the west of Sicily. [3] On the fall of Ilium, some of the Trojans escaped from the Achaeans, came in ships to Sicily, and settled next to the Sicanians under the general name of Elymi; their towns being called Eryx and Egesta. With them settled some of the Phocians carried on their way from Troy by a storm, first to Libya, and afterwards from thence to Sicily. [4] The Sicels crossed over to Sicily from their first home Italy, flying from the Opicans, as tradition says and as seems not unlikely, upon rafts, having watched till the wind set down the strait to effect the passage; although perhaps they may have sailed over in some other way. Even at the present day there are still Sicels in Italy; and the country got its name of Italy from Italus, a king of the Sicels, so called. [5] These went with a great host to Sicily, defeated the Sicanians in battle and forced them to remove to the south and west of the island, which thus came to be called Sicily instead of Sicania, and after they crossed over continued to enjoy the richest parts of the country for near three hundred years before any Hellenes came to Sicily; indeed they still hold the centre and north of the island.” (Thucydides 6.2.)⁷¹

De *Sikanoi* die Sicaniaans spraken, woonden in het westen en waren burens van de *Elymoi* die nog westelijker woonden doordat zij de steden Egesta en Eryx bewoonden. De *Elymoi* spraken een eigen taal genaamd Elymisch. In het oosten woonden de *Sikeloï* die Sikel spraken. Zij kwamen uit Italië en zij hadden volgens Thucydides de *Sikanoi* naar het westen verdreven.

Hoewel deze termen in de wetenschappelijke traditie veelal worden overgenomen, is de toepassing van deze namen op het archeologische materiaal riskant. Er wordt dan ook veel gespeculeerd over wanneer bijvoorbeeld de *Sikeloï* naar Sicilië kwamen. Waren zij deel van de zeevolkeren die rond 1200 v. Chr. ervoor zorgden dat plaatsen als Thapsos verlaten werden en mensen zich op heuvels gingen vestigen zoals Pantalica? Waren zij zelf de stichters van Pantalica of waren zij de kleine groepjes immigranten uit Italië die tijdens de Pantalica-fase II vreedzaam met de bevolking van Oost-Sicilië mengden? De laatste verklaring is hierbij het meest aannemelijk, omdat er geen aanwijzingen zijn dat de zeevolkeren zich permanent

⁷¹ Thucydides. *The Peloponnesian War*, vertaald door: J. M. Dent en E. P. Dutton, (New York 1910). VI: 3,2.

vestigden op Sicilië. Tevens spreekt Thucydides van groepen afkomstige van het Italiaans schiereiland die 300 jaar vóór de eerste Hellenen zich op Sicilië vestigden. Dit komt grofweg overeen met de Pantalica-fase II.

“Of the Hellenes, the first to arrive were the Chalcidians from Euboea with Thucles, their founder. They founded Naxos and built the Altar to Apollo Archegetes, which now stands outside the town, and upon which the deputies for the games sacrifice before sailing from Sicily” (Thucydides 6.3.1.).

Archegetes wordt meestal uitgelegd als Apollo, de leider en beschermer van nieuwe koloniën en steden. Ondanks dat Thucydides spreekt over Chalcidian uit Euboea is het echter meer aannemelijk dat de kern van de groep uit dit gebied kwam maar dat er mensen vanuit heel de Griekse wereld mee konden komen. Dit zien we terug in Strabo:

“But though Theocles, the Athenian, borne out of his course by the winds to Sicily, clearly perceived both the weakness of the peoples and the excellence of the soil, yet, when he went back, he could not persuade the Athenians, and hence took as partners a considerable number of Euboean Chalcidians and some Ionians and also some Dorians (most of whom were Megarians) and made the voyage; so the Chalcidians founded Naxos” (Strabo 6.2.2.).⁷²

Hoewel dit 600 jaar later is geschreven – Naxos werd in 734 v. Chr. gesticht – geeft dit wel inzicht in wie er mee gingen op een reis om een nieuwe kolonie te stichten. Thucles, hier Theocles genoemd, is zelf geen Chalcidiër maar kwam uit Athene volgens Strabo. Hij kon zelf de Atheners niet overtuigen en nam daarom de Chalcidiërs mee, maar naast Chalcidiërs nam hij ook Ioniërs en Doriërs mee. Al met al moet het een heel divers gezelschap zijn geweest. Dit is waarschijnlijk hetzelfde met de andere koloniën die gesticht zijn, ook op Sicilië. Dit betekent dat we de Griekse steden op het eiland met enige terughoudendheid Pan-helleens kunnen noemen.

Daarnaast zien we hier ook de Griekse perceptie van de inheemse bevolking, ze worden namelijk als zwak afgeschilderd maar wonend in een zeer vruchtbaar gebied. Ook verhaalt Thucydides over de stichting van Syracuse. Syracuse zou twee jaar na Naxos gesticht zijn door

⁷² Strabo, *The Geography of Strabo*, vertaald door H. L. Jones (Londen 1924) VI:2,2.

Archias en hij zou met geweld de *Sikeloï* hebben verdreven. Vijf jaar na deze stichting zou Thucles vanuit Naxos Leontini gesticht hebben en ook hier de *Sikeloï* met geweld verdreven hebben. Archeologisch materiaal laat echter een ander plaatje zien, namelijk dat van het naast elkaar bestaan van *Sikeloï* en Grieken.⁷³ We moeten de teksten van Thucydides dan ook met een kritische blik bekijken. Hij schrijft vanuit het Griekse perspectief, het perspectief van de kolonisator.

Op deze wijze hebben de Grieken meer steden gesticht op Sicilië, die alle uitgroeiden tot machtige politieke entiteiten. Deze steden hebben zelf ook weer steden gesticht, veelal aan de kust terwijl de inheemse bevolking zich in het binnenland bleef vestigen. Ook is het goed denkbaar dat Griekse mannen relaties aangingen met inheemse vrouwen. Er heeft een vorm van culturele uitwisseling plaatsgevonden. Hoe deze er precies uitzag en welke impact deze uitwisseling heeft gehad op de inheemse identiteit, wordt in de volgende hoofdstukken besproken. Dit (pre)historisch overzicht van Sicilië laat zien dat Sicilië nooit een geïsoleerd eiland is geweest. Het heeft altijd in contact gestaan met de grotere mediterrane wereld en zeker met de Egeïsche regio. Mycene en Cyprus hebben eeuwenlang nauw in contact gestaan met Sicilië en hebben grote invloed uitgeoefend op de materiële cultuur van prehistorisch Sicilië. De Griekse en de inheemse bevolking van Sicilië hadden hierdoor al gedeelde kenmerken voordat de echte Griekse kolonisatie – zoals vermeld zou Thapsos als eerste “Griekse” kolonie beschouwd kunnen worden – begon.

⁷³ D.J. Domínguez, “Greeks in Sicily”, in: G.R. Tsetschladze (ed), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas I*, (Leiden 2006) 253-357.

H.3 Numismatiek en identiteit

De Munten of betaalmiddelen die mensen dagelijks hebben gebruikt kunnen veel vertellen over de identiteit van deze mensen. Een munt heeft twee kanten, zowel letterlijk als figuurlijk. Aan de ene kant is een munt een gebruiksvoorwerp dat men gebruikt om mee te betalen en om te handelen. Op deze manier kunnen munten iets vertellen over dagelijkse bezigheden van de mensen die ze gebruiken. Waar vinden we ze, hoeveel wegen ze en wat zijn ze waard zijn hierbij cruciale vragen. Maar een munt heeft ook vaak een artistieke kant. De afbeelding die op de munt staat, soms gepaard met tekst, vertelt ook een verhaal. In de studie naar identiteit kunnen munten dus niet ontbreken. Zeker niet op Sicilië, waar sommige van de mooiste exemplaren uit de Griekse wereld vandaan komen. Maar naast de esthetische kant van een munt vertelt de alledaagse kant van de Siciliaanse munten ons misschien nog wel meer over de dialoog tussen de inheemse en de Griekse identiteit. Een munt is een alledaags gebruiksvoorwerp en heeft daarnaast vaak een zeer expliciete iconografische betekenis. Munten zijn hierdoor uitstekende *identity markers*.

Dit hoofdstuk wordt in twee delen onderverdeeld. Het eerste deel spitst zich toe op de komst van de munt naar Sicilië en de ontwikkeling die hij op Sicilië heeft doorgemaakt. Het tweede deel zal gefocust zijn op de (beeld)taal op verschillende munten.

De eerste munten werden op Sicilië pas rond 540/530 v. Chr. in Syracuse geslagen, dit lang nadat de eerste Griekse kolonie gesticht werd in 734 v. Chr. Maar hoe werd er voordat er munten waren gehandeld en betaald? In plaats van munten diende puur metaal als betaalmiddel. Dit werd veelal gedaan in brons. De vormen konden verschillen, er werd gehandeld met schrootmetaal, gegoten staven of andere vormen van gegoten metaal (*aes rude*). De waarde van deze voorwerpen hing af van het gewicht. *Aes rude* en gegoten staven zijn onder meer terug te vinden in het archeologische materiaal (zie fig. 3.1). Dat de inwoners uit de Late Bronstijd op Sicilië de kennis en het materiaal hadden om te wegen hebben we al gezien in hoofdstuk 2. Er zijn al uit de Castelucciaanse cultuur (ca. 2200 – 1550 v.Chr.) weegschalen, evenwichtsbalken en gewichten bekend (zie fig. 3.2). Het handelen met gewichten was dus al zeer vroeg bekend op Sicilië.⁷⁴ Dit heeft zich in de loop van de tijd ontwikkeld tot een systeem van gestandaardiseerde gewichten. Een van deze gewichten was de litra. Dit was de bronzen pond die ca. 315 gram gewogen moet hebben. Er zijn meerdere gewichten van steen en brons van rond de 315 gram gevonden, op zowel het Italiaans schiereiland als op Sicilië. Onder meer in

⁷⁴ A. Crispino, en M. Cultraro, (2015) 211-216.

Vetulonia, ten noorden van Rome, werden 14 stenen gewichten gevonden waaronder 4 gewichten die als gezamenlijke deler 315,15 hadden. De litra was dus een gewicht in een handelssysteem groter dan alleen Sicilië. De litra kon zelf weer onderverdeeld worden in twaalf *onkiai*.⁷⁵

De Grieken hadden een eigen monetair systeem dat niet gebaseerd was op brons maar op zilver. Zij namen dit systeem in eerste instantie ook mee naar de kolonies. Elke moederstad had echter zijn eigen standaardwaarden. Zo waren er onder andere de Attische standaard, de Korintische standaard en de Chalcidische standaard. De kolonies volgden in de meeste gevallen het voorbeeld van de moederstad: Naxos hanteerde in eerste instantie bijvoorbeeld de Chalcidische standaard. De Dorische steden in het zuiden en oosten van het eiland volgden in eerste instantie de Korintische standaard. De basismunt was de *stater* van 8,6 gram zilver die correspondeerde met de didrachme uit Athene. Syracuse neemt een veel bediscussieerde positie in als het om muntstandaarden gaat. Syracuse werd, volgens Thucydides, in 733 v. Chr. door Korinthe gesticht. Men zou dus verwachten dat de muntstandaard ook hier Korintisch was. De *stater* uit Syracuse kwam niet alleen overeen met de *stater* van 8,6 gram maar ook met de Tetradrachme/Euboïsche *stater* van 17,2 gram. Kleinere munteenheden duiden echter op een Attische standaard in Syracuse omdat er 4 drachme per *stater* wordt aangehouden en 6 obolen per drachme. Zo woog een drachme er 4,3 gram.⁷⁶ De munt uit Syracuse werd dominant na 485 v. Chr. toen de tiran Gelon I van Gela Syracuse overnam en tot zijn residentie maakte. Na politieke gebeurtenissen in en na 480 werd de Attische standaard de muntstandaard van heel Sicilië.⁷⁷ Dit valt waarschijnlijk samen met de slag bij Himera waarin Syracuse in een coalitie met Akragas een slag tegen de Carthagers won. Dit is grotendeels bekend van Diodorus van Sicilië die aan het eind van de 1e eeuw v. Chr. actief was:

⁷⁵ W. Fischer-Bossert, "The Coinage of Sicily", in: W.E. Metcalf (ed), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (New York 2012) 142-15. en G.C. Castellano, *Silver and Bronze: Cross-Cultural Currencies in Italy and Sicily* (Austin Texas 2016) 8-23 <https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/45751/CASTELLANO-MASTERSREPORT-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (geraadpleegd op 10-03-2017) en O. Simkin, "Coins and Language in Ancient Sicily" in: O. Tribulato (ed), *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012) 162-190.

⁷⁶ M.B. Wallace, "The Reduced Euboio-Attic" Coin Weights Standard", in: W. Heckel, and R. Sullivan (eds), *Ancient Coins of the Graeco-Roman World* (Ontario 1984) 19-38.

⁷⁷ S.E. Psoma, "Choosing and Changing Monetary Standards in the Greek World During the Archaic and the Classical Periods", in: E.M. Harris, D.M. Lewis en M. Woolmer (eds), *The Ancient Greek Economy, Markets, Households and City-States* (Cambridge 2016) 90-115. en J.W.I. Lee, [2001] "The Fight for Ancient Sicily", *Archaeological Institute of America* 64 <http://archive.archaeology.org/1101/features/himera.html> (geraadpleegd op 9-3-2017).

“...Gelon, the son of Deinomenes, who far excelled all other men in valour and strategy and out-generalled the Carthaginians, defeated these barbarians in a great battle, as has been told; since he treated the peoples whom he had subdued with fairness and, in general, conducted himself humanely towards all his immediate neighbours, he enjoyed high favour among the Sicilian Greeks.” (Diodorus of Sicily 11.67-68)⁷⁸

Een drachme woog in de attische standaard 4,3 gram in zilver. De eerste munten op Sicilië werden echter pas vanaf ca. 540/530 geslagen in Naxos, Himera, Zankle en Selinus. Dat is ruim 190 jaar na de stichting van Naxos. In deze jaren zijn de Grieken waarschijnlijk bekend geraakt met de inheemse gewichtenstandaard waaronder de litra. Doordat er een vaste zilver/brons ratio was van 1:120 kon er simpele conversie plaatsvinden van brons naar zilver. Dit had tot gevolg dat de litra al snel in de vorm van een zilveren munt geslagen werd. Dit gebeurde rond 465 v. Chr. in Syracuse. 1 drachme was 5 litra waard dus de litra werd een kleine zilveren munt van 0,87 gram. Doordat de litra 1/5 drachme waard was paste hij goed in het Attische muntsysteem. Hij kwam hierin boven de obool te staan die 1/6 litra waard was (zie fig. 3.3). Beide munten konden verdeeld worden in onkiai, de litra was 12 onkiai waard en de obool 10. Het verschil was dus 2 onkiai en daarmee was de hexas (1/6 litra) een fractionele denominatie van beide munten.⁷⁹ Na verloop van tijd verdween de obool en bleef de litra op Sicilië over.⁸⁰

Op dit systeem, dat geheel gebaseerd was op de inheemse manier van zilver naar brons omrekenen, werden bronzen munten gebaseerd. Deze ontwikkeling was totaal nieuw omdat munten hiervoor altijd van zilver en goud waren geweest. De eerste bronzen “munten” leken dan ook meer op de al bekende gewichten dan op echte munten. Ze hadden de vorm van een tand en er wordt dan ook wel gezegd dat ze niet zozeer als munt maar als gewicht dienden. De kwantiteit waarin ze gevonden worden duidt er echter op dat deze kleine bronzen tandvormige “munten” wel degelijk als munt bedoeld waren en ook zo werden gebruikt.

De tandvormige “munten” werden vanaf ca. 450 v. Chr. voor het eerst gegoten in Akragas. Deze Griekse stad stond waarschijnlijk sterk onder invloed van het inheemse achterland. Dit gezegd omdat de munten/onkiai uit Akragas veelal in dit inheemse achterland worden gevonden. Segesta, een inheemse stad van de Elymoi, volgde al snel met het maken

⁷⁸ Diodorus, *Library of History*, vertaald door: C.H. Oldfather, *Diodorus of Sicily* (Cambridge 1964) 299.

⁷⁹ Zie fig. 3.3.

⁸⁰ Fischer-Bossert, (2012) 142-156 en A. Reinhard, [03-08-2016] *Cross-Cultural Currencies: The Litra and Early Sicilian Fractional Silver* <http://numismatics.org/pocketchange/castellano/> (geraadpleegd op 08-03-2017).

van deze bronzen munten. Wat zo bijzonder was aan deze tandvormige munt is dat de waarde niet gebaseerd was op de pure waarde van het materiaal, wat tot dan toe altijd het geval was geweest. In plaats daarvan was hij gebaseerd op een vaste wisselkoers met zilver, hierdoor was het een puur fiduciaire munt. Men moest het vertrouwen hebben dat ze hun bronzen *onkiai* de volgende dag voor het zilver dat hij waard was zou kunnen omruilen. Dit was dus volledig gebaseerd op de inheemse begrip van munten. Het idee verspreidde zich snel over Sicilië, in ca. 430/20 v. Chr. sloeg ook Syracuse zijn eerste bronzen munten.⁸¹

Deze munt kwam er in verschillende denominaties. Hoeveel hij waard was kon afgelezen worden aan de hoeveelheid kogeltjes op de munt (zie fig. 3.4). Een veel voorkomende vorm was de *trias* die 3 *onkiai* waard was en gelijk stond aan $\frac{1}{4}$ litra. Maar zoals gezegd was deze munt meer waard dan de waarde van het ruwe metaal waarvan hij gemaakt was. Het gaat hier dus om een inheems gewichtensysteem dat de Grieken hebben overgenomen in Sicilië. De Grieken hebben op dit systeem een munt gemaakt. Daarnaast kwamen er uit dit inheemse systeem bronzen munten. Deze werden onder invloed van de inheemse populatie voor het eerst gemaakt door Grieken in Akragas. Al snel werd dit door de inheemse stad Segesta overgenomen waar de munten eerst gegoten werden en later geslagen. Bronzen munten werden uiteindelijk tot in Athene zelf geslagen (zie fig. 3.5).⁸²

Maar niet alleen het gewicht en de waarde ondersteunen dit verhaal. Het is ook van belang om naar de naam van de munt/het gewicht te kijken, de litra. Waar komt het woord litra precies vandaan? Het lijkt erop dat het woord litra afstamt van het vasteland van het Italische schiereiland. Het kan uit een Proto-Italische taal stammen of later als leenwoord uit een Italische taal zijn overgenomen. Omdat de *Sikeloi* rond 1200 v. Chr. naar Sicilië kwamen, zoals in hoofdstuk 2 is vermeld, lijkt het aannemelijk dat zij het woord mee hebben gebracht van het vaste land. Muntnamen werden vaak afgeleid van gewichten, zoals we met de litra ook gezien hebben. De naam van gewichten werd dan weer afgeleid van de naam van weegschalen en de onderdelen van weegschalen. Het woord litra is zo verwant met het Latijnse libra, wat weegschaal betekent. Niet alleen de munt zelf maar ook de naam van de munt, litra, verspreidde zich vanuit Sicilië naar Griekenland.

⁸¹ Rutter N.K., *Greek Coinage* (Haverfordwest 1983) 18-30.

⁸² S.F. Kleiner, "The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage, 200-86 B.C.", *Hesperia* 45 (1976) 1-40.

De beeldtaal op de munten

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt de (beeld)taal op munten behandeld. De geschiedenis van de numismatiek op Sicilië is zeer rijk en complex en kan daardoor niet in zijn volledigheid besproken worden. Er wordt daarom vooral gekeken naar de munten die op het raakvlak tussen de Griekse en inheemse identiteit zitten. Vragen die aan bod komen zijn onder andere: zijn er aanwijzingen op de beeldtaal van munten te vinden die spreken van een culturele dialoog tussen de inheemse en de Griekse identiteit? Laten bepaalde “Griekse” munten nog inheemse aspecten zien? Munten spreken in vrij letterlijke zin tot ons, de dialoog tussen inheemse en Griekse cultuur is namelijk vooral terug te lezen in de legenda van bepaalde munten.

Zoals al eerder vermeld werden er drie talen gesproken op Sicilië. De Elymroi (Ελυμοί) in het Westen spraken Elymisch, De Sikanoi (Σικανοί) in het centrale deel spraken Sikanisch en de Sikeloi (Σικελοί) in het oosten van Sicilië spraken Sikel. Alle drie deze talen zijn in meer of mindere mate terug te vinden op de legenda's van Siciliaanse munten. Het Sikanisch komt het minst duidelijk naar voren op munten. Voordat er iets over deze taal op munten kan worden gezegd moet deze taal in het algemeen aan de orde komen. Of de taal daadwerkelijk als een echt linguïstisch af te bakenen taal heeft bestaan, staat namelijk open voor debat. Er zijn geen positieve criteria voor het identificeren van inscripties als het Sikanisch.⁸³ Het Sikel wordt daarnaast niet alleen in het oosten maar ook verder in het binnenland, de regio van de Sikanoi, aangetroffen.⁸⁴ Desalniettemin blijft de term Sikanisch een bruikbare term, vooral als het gaat om de overleving in de vorm van een substraat in Siciliaanse plaatsnamen. In het algemeen wordt het Elymisch als een Indo-Europese taal beschouwd terwijl het Sikanisch als proto-Indo-Europese taal wordt beschouwd. Door de inscripties is het gebied van de Elymroi duidelijker af te bakenen dan dat van de Sikanoi.⁸⁵

Dit is dan ook hoe het Sikanisch vertegenwoordigd wordt op munten, als substraat in de Griekse en latere Latijnse legenda's. Dit is vaak te zien aan de achtervoegsels, in het Sikanisch komen vaak de achtervoegsels -ina, -ana, -ara, -ssus, en -ssa voor.⁸⁶ Plaatsnamen zoals Entella, Galarina, Hippana en Imachara lijken dus voort te komen uit de taal van de Sikanoi (zie fig. 3.6). Naast plaatsnamen zijn er ook een aantal goden namen (theonymen) van gepersonifieerde Sikanische riviergoden op munten afgebeeld. Assinos wordt op munten van Naxos afgebeeld

⁸³ A. Willi, *Sikelismos: Sprache, Literatur und Gesellschaft im Griechischen Sizilien (8-5. Jh. V.Chr.)* (Basel 2008) 331-333.

⁸⁴ P. Poccetti, “Language Relations in Sicily: Evidence for the Speech of the Σικανοί, the Σικελοί and Others” in: O. Tribulato (ed.), *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012) 49-94.

⁸⁵ S. Marchesini, “The Elymian Language” in: O. Tribulato (ed.), *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012) 95-114.

⁸⁶ Willi (2008) 331-337.

(zie fig. 3.7), Amenanus op munten van Katane (zie fig. 3.8) en Hypsas op munten uit Selinus (zie fig. 3.9). Alhoewel het kleine verwijzingen zijn die er op het eerste gezicht niet uitspringen, zijn het toch aanwijzingen dat de Griekse munt beïnvloed werd door inheemse (rivier)goden en de inheemse Sikanische taal.

Een taal die veel duidelijker naar voren komt op munten is het Elymisch. Deze taal is niet alleen bekend van munten maar is ook bekend vanuit andere media zoals aardewerk. De meeste Elymische inscripties komen voor op de voet van vazen, deze zijn vooral gevonden in Segesta.

De eerste munten uit Eryx hadden echter geen inheemse maar een Griekse legenda (zie fig. 3.10). In deze legenda stond in het Grieks ERVKI-NON. Dit was Grieks omdat de munt een cultureel Grieks fenomeen was en de munt had naast een cultureel prestige-effect ook een economische noodzaak. Zo had de Fenicische stad Motya in eerste instantie ook Griekse legenda's op haar munten staan. Eryx maakte toch de omslag naar het Elymisch in haar legenda's. In plaats van het Griekse ERVKI-NON veranderde het naar EPIKAZIB en ERYKAZIIB (de B was oorspronkelijk een f klank) (zie fig. 3.11 en 3.12). Deze omslag vond waarschijnlijk plaats onder de invloed van Segesta, die haar munten van het begin af aan met Elymische legenda's sloeg.⁸⁷ Deze munten droegen de legenda's ΣΕΓΕΣΤΑΖΙΒ en ΣΕΓΕΣΤΑΖΙΒ ΕΜΙ op zich (zie fig. 3.13 en 3.14). De toevoeging van ΕΜΙ is zeer interessant, ΕΜΙ is namelijk de eerste persoon enkelvoud van "zijn", met andere woorden, het betekent: "ik ben". Door de toevoeging van ΣΕΓΕΣΤΑΖΙΒ vertelt de munt letterlijk: ik ben van/voor de Segestezers.⁸⁸ De omslag die de stad Eryx maakte van Griekse legenda's op munten naar inheemse legenda's kan gezien worden als een uitdrukking van politiek maar ook cultureel bewustzijn van een eigen identiteit. Deze uitdrukking van een politiek en cultureel bewustzijn wordt op een Grieks medium naar voren gebracht. Hetzelfde gebeurt in Segesta, een legenda die letterlijk zegt "ik ben van de Segestezers" die afgedrukt staat op het Griekse medium, de munt. Het is een vorm van culturele communicatie tussen de inheemse identiteit en de Griekse identiteit. Deze culturele dialoog komt nog sterker naar voren op tweetalige munten uit Segesta. Op deze munten staat aan de ene kant in het Elymisch "ΣΕΓΕΣΤΑΖΙΒ" en op de andere kant

⁸⁷ Willi (2008) 43-44.

⁸⁸ L. Agostiniani, "L'epigrafia elima", in: M.I. Gulletta (ed), *Sicilia Epigraphica: atti del convegno internazionale (Erice, 15-18 Ottobre 1998)* (Pisa 1999) 2-10.

het Griekse “ΕΓΕΣΤΑΙΟΝ” (zie fig. 3.15).⁸⁹ Een munt geslagen door een inheemse stad maar gericht aan én een publiek van de Elymoi én een Grieks publiek.

De derde inheemse taal die op Sicilië gesproken werd voor de komst van de Grieken is het Sikel. Deze taal werd in het oostelijk deel van het eiland gesproken. Zoals we al gezien hebben komt uit deze taal het woord litra, dat door de Griekse wereld werd overgenomen. Net als met het Sikanisch zijn er geen muntlegenda's in het Sikel bekend. Omdat het niet letterlijk op munten te vinden is moeten we net als bij het Sikanisch kijken naar plaatsnamen en theonymen.

Het meest duidelijk komt dit naar voren in de plaatsnamen Gela en Zankle. Beide namen verschijnen op muntlegenda's van de gelijknamige steden en beide lijken een proto-Italische oorsprong te hebben. Gela wordt door Stephanus van Byzantium in zijn werk *Ethnica* als afgeleide van het woord voor vorst (als in vriezen) gezien.⁹⁰ Dit is goed mogelijk, kijkend naar het Latijnse woord *gelidus*. Daarnaast is Gela ook de naam van een rivier, deze wordt afgebeeld in de vorm van een stier met een mensenhoofd op munten van Gela. In de legenda's van de munten uit Gela staat bijna uitsluitend in het Grieks ΓΕΛΑΣ (al lijkt de Γ een C, zie fig. 3.16).⁹¹

Zankle (op munten als Dankle geschreven, spreek uit als Dz, zie fig. 3.17) lijkt afgeleid te zijn van het proto-Italische woord voor sikkel (als in het gereedschap). Thucydides claimt dat het van het inheemse woord voor sikkel komt omdat de baai waarin het gevestigd sikkelvormig is:

*“Zancle was first built by pirates that came from Cume, a Chalcidean city in Opicia; but afterwards there came a multitude, and helped to people it, out of Chalcis and the rest of Euboea; and their conductors were Perieres and Crataemenes, one of Cume, the other of Chalcis. And the name of the city was at first Zancle, so named by the Sicilians because it ha[d] the form of a sickle, and the Sicilians call a sickle zancalon. But these inhabitants were afterwards chased thence by the Samians and other people of Ionia that in their flight from the Medes fell upon Sicily.” (Thuc. 6.4.5.)*⁹²

⁸⁹ Mnamon, [2008] “Elymian – 5th Century BC”, *Ancient Writing Systems in the Mediterranean* <http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=Esempi&id=49&lang=en#325> (geraadpleegd op 23-03-2017) en S.M. Hurter, *Die Didrachmenprägung von Segesta* (Zurich 2008) 52, 62, 65, 177 181, 183, 193 en 211.

⁹⁰ Simkin, (2012) 167.

⁹¹ Willi (2008) 28.

⁹² Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, vertaald door J. M. Dent en E. P. Dutton, (New York 1910). VI: 4,5.

De muntlegenda zelf is in het Grieks geschreven, namelijk: DANKLE, maar de naam Zankle (Dankle) is inheems. De Grieken hebben dit overgenomen als stadsnaam. Dus net als bij het Sikanisch zien we bij het Sikel dat de Grieken inheemse benamingen overnemen en hun steden inheemse namen geven en dit vervolgens afdrukken op munten.

Alhoewel het in het Sikel en Sikanisch moeilijker te zien valt dan bij het Elymisch, hebben deze inheemse talen invloed gehad op de Griekse munten in Sicilië. Het woord voor de munt litra heeft zelfs invloed gehad tot in het moederland en is vandaag de dag nog terug te vinden in ons woord voor liter. Er is hier dus spraken van culturele communicatie tussen de inheemse cultuur en de Griekse cultuur.

Zoals beschreven zijn er bronzen munten ontstaan, zilveren munten, munten met inheemse inscripties, tweetalige inscripties en munten met Griekse inscripties van inheemse woorden. Dit zijn allemaal *identity markers* die spreken van een hybride inheems-Griekse cultuur waarin de inheemse cultuur invloed uitoefent op de naam, het uiterlijk en de waarde van de Griekse munt. Dit waren *Identity markers* die voor beide culturen te begrijpen en te gebruiken waren. Deze lijken voort te komen uit een samenleving die gewend is aan handel en cultureel contact, ook over langere afstanden. Dit kan herleid worden tot op de Myceense en Cypriotische handelsactiviteiten op Sicilië en de contacten met het vasteland van het Italiaans schiereiland. Doordat deze gebieden altijd met elkaar in contact hebben gestaan, konden zij elkaar makkelijk beïnvloeden en werden munten, gewichten, waardes en plaatsnamen gemakkelijk overgenomen. Daarnaast zie je dat er ook een bewustwording van een eigen inheemse cultuur plaatsvindt door middel van de terugkeer naar de eigen inheemse taal op munten. Deze terugkeer wijst op een vorm van traditionalisme.

H.4 Architectuur

De omgeving waar mensen dagelijks verblijven en soms hun hele leven doorbrengen heeft een grote impact op de vorming van een identiteit. Overal ter wereld kom je dan ook andere leefwerelden tegen. Deze hebben vaak een eigen architectuur die gekoppeld is aan een identiteit. Hoe ziet een gebouw en omgeving eruit, waarvan zijn ze gemaakt, hoe zijn ze opgebouwd en hoe worden ze gebruikt, zijn vragen die allemaal iets vertellen over de gebruikers van het gebouw en de omgeving. De Franse filosoof en socioloog Maurice Halbwachs behandelt dit onderwerp in zijn werk over het collectieve geheugen. In het hoofdstuk ‘Collectief geheugen en omgeving’ beschrijft hij het als volgt:

*“When a group is situated in a certain space, it transforms it in its own image but also subjects and adjusts itself to the material things that resist it. It closes itself in a framework it has constructed. In the image of itself that it forms the external environment and the fixed relations that the group sustains with it come to the fore. The image permeates all layers of its consciousness, decelerates and regulates its evolution. The image of things is co-responsible for their inertia. In this way, material culture affects not the isolated individual but the individual as a member of the group which participates in its balance.”*⁹³

De manier waarop een groep onderhevig is aan de ruimte maakt architectuur tot een uitstekende *identity marker*. Men vormt de plek om zich heen maar wordt ook door deze plek gevormd. Er ontstaat daarmee een dialectisch verband tussen de architectonische lay-out en sociale relaties.⁹⁴ Daarnaast is niet alleen het uiterlijk van de bouwwerken van belang. Behalve naar hoe iets gemaakt werd en hoe iets eruit zag is het ook van belang te kijken naar hoe een omgeving/gebouw gebruikt werd. Ook op Sicilië komen verscheidene vormen van architectuur voor, zowel inheemse “Siciliaanse” als geïmporteerde “Griekse”. Dit hoofdstuk kijkt naar deze verschillende vormen van architectuur. Waar komen ze vandaan, hoe zijn ze ontwikkeld en wat vertelt dit over de mensen die hier dagelijks mee te maken hadden?

Eerst is het van belang de situatie vóór de Griekse kolonisatie in beeld te brengen. In hoofdstuk 2 is al een kort overzicht van de verschillende culturen en bijbehorende architectuur

⁹³ M. Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs 1950) 132.

⁹⁴ L. C. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World* (Cambridge 1999) 29.

gegeven. In dit hoofdstuk wordt verder op de architectuur en leefwereld van de inheemse bevolking ingegaan. De traditionele architectuur en leefomgeving van de inheemse bevolking in de Bronstijd ziet er veelal uniform uit. De inheemse bevolking leefde veelal in clusters van kleine hutten. Deze hutten hadden een ronde, ovale of langwerpige vorm en waren gemaakt van een combinatie van steen, leem en hout (zie fig. 4.1 voor reconstructie). De buitenmuur had vaak een stenen fundering en was verder opgebouwd uit vlechtwerk en leem, aan de binnenkant liep een lage stenen bank. De dakconstructie en ondersteuning van dit dak waren van hout gemaakt. De clusters van hutten kunnen vergeleken worden met woonerven. Deze erven hadden vaak een langwerpige vorm en konden ommuurd zijn.⁹⁵ De noordelijke bewoningszone van Thapsos in Oost-Sicilië vormt samen met Mokarta in West-Sicilië een goed voorbeeld van dergelijke nederzettingen (zie fig. 4.2 en 4.3 voor plattegronden). De nederzettingen uit Bronstijd-Sicilië worden vaak vergeleken met nederzettingen uit Galicië en Portugal, waar deze vormen ook voorkwamen.⁹⁶ Binnen de erven waren er een of meerdere, vaak ronde hutten die een rituele functie hadden, verbonden met familie- of clanrituelen. Deze ronde hutten namen een centrale plaats in binnen het erf. Ze werden als woonruimten gebruikt en gebruikt als ruimtes om rituelen uit te voeren. Dit is af te leiden uit de rookafvoer voor de centrale haard in de hutten. Op de haard werd gekookt hij zorgde voor warmte. Deze erven werden vaak bewoond door een familie of clan. Dat familie of clan verband belangrijk was, is ook af te leiden aan de necropolis, waar de familie/clan een (kamer)graf had dat vaak generaties lang gebruikt werd.⁹⁷ Naast ronde hutten bestonden deze erven soms ook uit vierhoekige ruimtes (zie fig. 4.2 en 4.3). Deze ruimtes lijken geen rookafvoer te hebben gehad wat erop duidt dat er geen haard aanwezig was. De precieze functie van deze vertrekken blijft onduidelijk, al lijkt het in redelijkheid aan te nemen dat deze ruimtes gebruikt werden als opslag en/of werkplaats door de afwezigheid van een haard.⁹⁸ De structuur van de nederzettingen werd gedicteerd door de opbouw van het landschap, dat vaak een heuveltop was. De indeling van de nederzetting werd op de heuvel afgestemd. Inheemse nederzettingen hebben hierdoor vaak een willekeurig en onregelmatig patroon. Het waren organisch gegroeide nederzettingen.

⁹⁵ R. Panvini, C. Guzzone en M. Congiu (eds), *Subacina: Cinquant'anni di studi e ricerche archeologiche* (Caltanissetta 2009) 18, 92. Non vidi en R. Panvini, C. Guzzone en M. Congiu (eds), *Polizello. Scavi del 2004 nell'area del santuario arcaico dell'acropoli* (Palermo 2009).

⁹⁶ Er zijn theorieën dat de inwoners van westelijk Sicilië en centraal Sicilië uit het Iberisch schiereiland afkomstig zijn. Dit komt overeen met de geschriften van Thucydides. Voor verdere info zie: J.M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago 2002).

⁹⁷ K.P. Hofmann, "Funerärpraktiken = Identitätsdiskurse? Die Felskammergrab-Nekropolen von Morgantina und Monte Casasia im Vergleich", in: H. Baitinger (ed), *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen Mediterraner Welt und Mitteleuropa* (Mainz 2016) 133-148.

⁹⁸ F. Nicoletti en S. Tusa, "L'insediamento del tardo Bronzo di Mokarta (strutture e scavi 1994-97)", *Atti della XLI Riunione Scientifica 16-19 novembre 2006* (Florence 2012) 905-916.

Uit verschillende vondsten kan de leefwereld gereconstrueerd worden. Uit de uit de rots gehakte grafkamers komt kostbaar materiaal voor de reconstructie van de ronde hutten. Onder andere uit de necropolis van Monte Iato komen miniatuurmodellen van klei die de ronde hutten weerspiegelen. Bijzonder is dat er een stier bovenop deze miniatuurhutten is geplaatst dit was waarschijnlijk een verwijzing naar het ritueel offeren van vee.⁹⁹ In aardewerk schalen zijn er ook miniatuurhutten geplaatst welke met horens worden omringd.¹⁰⁰ Dat deze modellen van hutten vaak met verwijzingen naar vee en offers worden aangetroffen spreekt van een door en door religieuze leefwereld. Zowel de omgeving van de levenden als die van de doden was doordrenkt van religie. Religie had dus een zeer centrale plaats binnen de omgeving van de gemeenschap.

De eerste Griekse huizen op Sicilië waren klein en weerspiegelden de architecturale vormen van het moederland. De stadsplanning was echter nieuw: het rechthoekige stratenplan van Naxos en Megara Hyblaea kende nog geen tegenhanger in het Griekse moederland.¹⁰¹ Dit wijst erop dat de Grieken die naar Sicilië toe kwamen vernieuwers waren en openstonden voor nieuwe invloeden.

De huizen op Sicilië werden geleidelijk groter, zoals ook in de rest van de Griekse wereld gebeurde. Er ontstonden in het algemeen drie huistypen: het *prostashuis*, het *pastashuis* en het *peristyle* huis.¹⁰² De meeste Griekse huizen op Sicilië vielen onder de categorie van het *pastashuis* (zie fig. 4.4). Het *pastashuis* is ontstaan in de 8^e eeuw v. Chr. en dit type is dus waarschijnlijk snel na het ontstaan ook toegepast op Sicilië. Het *pastashuis* ontleent zijn naam aan de *pastas*, de lange centrale hal van het huis die aan de zuidkant toegang gaf tot het hof en aan de noordkant toegang gaf tot twee of drie vertrekken. De ingang bevond zich meestal aan de oostkant. De haard is vaak in een keukenruimte geplaatst, in tegenstelling tot de inheemse huizen, waar deze een centrale plaats inneemt. Het plaatsen van de belangrijke vertrekken aan de noordkant van het huis was een typisch Grieks fenomeen dat zowel in de archeologische bronnen als in de historische bronnen terug te vinden is. Deze huizen werden door de Grieken in een schaakbordpatroon geplaatst. Dit soort *pastashuizen* zijn onder meer gevonden in Naxos en Megara Hyblaea (zie fig. 4.5).

⁹⁹ H. P. Isler, "Die Siedlung auf dem Monte Iato in archaischer Zeit", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 124 (2009) 135-222.

¹⁰⁰ C. Guzzon, M. Congiu, K. von Welck e.a. (eds) *Archäologische Schätze aus Zentral- und Südsizilien. Katalog der Ausstellung Wolfsburg, Hamburg* (Catania 2006) 240.

¹⁰¹ B. Tsakirgis, "The Greek House in Sicily: Influence and Innovation in the Hellenistic Period", in D.B. Counts en A.S. Tuck (eds) *Koine, Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway* (Oxford 2009) 109-122.

¹⁰² Nevett, (1999) 21.

Rechthoekige huizen, vooral het *pastashuis*, werden ook overgenomen door inheemse nederzettingen. Het beste is dit terug te vinden in Monte San Mauro, gelegen tussen Gela en Morgantina, een typisch inheemse heuveltopnederzetting waar de typisch inheemse hutvormen gevonden zijn. Ze hadden hier een elliptische vorm en dateren uit de 8^e en 7^e eeuw v. Chr. Er zijn echter ook vier *pastatype* huizen gevonden, te dateren tussen ca. 580 en 500. Dit zelfde patroon is onder meer terug te zien in de inheemse plaatsen Saraceno, Vassallaggi, Monte Bubbonia en Morgantina.¹⁰³

Toch kunnen deze “inheems-Griekse” huizen in een ander licht bekeken worden dan hun “Griekse” tegenhangers. De lay-out van een huis zegt namelijk niet alles en de overblijfselen van muren alleen vertellen niet het hele verhaal. Als men het grotere plaatje bekijkt in bijvoorbeeld Monte San Mauro zien we dat de opbouw van de stad niet orthogonaal was, zoals dat het geval was in de Griekse plaatsen aan de kust (zie fig. 4.6 en fig. 4.7).¹⁰⁴ Er zijn hier dus huizen in de Griekse stijl gebouwd, maar in een inheems stedenbouwkundig patroon.¹⁰⁵ Daarnaast waren er meer inheemse kenmerken. Zo waren de vloeren niet geplaveid, waren er haarden, inheemse kookfaciliteiten (lagen klei op steen om op te koken) en lijken de ruimtes hierdoor anders gebruikt te zijn.¹⁰⁶ Er werden tegelijkertijd met de bouw van deze “Griekse” huizen ook nog steeds inheemse structuren gebouwd. Wat het meest opvalt is de bouw van een stenen, twee verdiepingen tellend rechthoekig gebouw met een binnenplaats. Deze vorm was én verschillend van het *pastashuis* én verschillend van inheemse stijlen.¹⁰⁷ Ook zien we dit gebeuren in Sabucina. Ondanks de Griekse invloed op de huisvorm zijn er hier geen tekenen van een formele stadplanning en lijkt de plattegrond van de nederzetting inheems te zijn doordat hij is gebaseerd op de omgeving.¹⁰⁸ Er ontstonden dus hybride vormen van huizen onder invloed van zowel de inheemse als de Griekse cultuur. Deze nieuwe huizen werden wel in een inheems stratenpatroon geplaatst. Zowel Griekse als inheemse materiële cultuur werd geherinterpreteerd om aan het verwachtingspatroon van zowel de Griekse als de inheemse bewoners te voldoen.

¹⁰³ T. Fischer-Hansen, “Reflections on Native Settlements in the Dominions of Gela and Akragas” in: T.H. Nielsen (ed) *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Stuttgart 2002) 125-186.

¹⁰⁴ U. Spigo, “L’anonimo centro Greco di Monte San Mauro di Caltagirone nel quadro dell’arcaismo siceliota: prospettiva di ricerca”, *MiscGrRom* 10 (1986) 1-32.

¹⁰⁵ U. Spigo, “Monte San Mauro di Caltagirone” *Kokalos* 26 (1980-81) 771-777.

¹⁰⁶ M. Fitzjohn, “Equality in the Colonies: Concepts of Equality in Sicily During the Eighth to Six Centuries BC”, *World Archaeology* 39 (2007) 215-228.

¹⁰⁷ P. Orsi, “Di una anonima città siculo-greca, a Monte San Mauro press Caltagirone”, *Monumenti Antichi dei Lincei* (1911) 731-850.

¹⁰⁸ T. Fischer-Hansen (2002) 159-163.

Deze herinterpretatie vond op een andere manier ook plaats in Leontini. Dit was een Griekse kolonie die volgens Thucydides gesticht zou zijn door Thucles, die ook als stichter van Naxos wordt aangeduid. Leontini zou gesticht zijn in 729 v. Chr. Op grond van de gemeenschappelijke herkomst en nauwe banden zou men verwachten dat Naxos en Leontini een zelfde soort uiterlijk en opbouw hadden, het waren namelijk beide Chalcidische stichtingen. Leontini werd echter gesticht op een plaats die continue inheemse bewoning had gekend vanaf de vroege IJzertijd. De huizen die gebouwd werden vanaf de 8^e en 7^e eeuw verschilden echter van zowel de Griekse als inheemse bouwstijl. Ze hadden namelijk geen fundering en stenen muren zoals in Naxos en waren niet uit een mix van steen en hout opgetrokken zoals bij de inheemse hutten wel het geval was (zie fig. 4.1).¹⁰⁹ De huizen hadden wel een rechthoekige vorm en een kamerindeling met meerdere compartimenten; in dat opzicht zijn ze dus eerder naar Grieks model gemaakt. De huizen zijn uit de rots gehakt, deze techniek lijkt geïnspireerd te zijn door de Siciliaanse inheemse traditie om kamergraven uit de rots te hakken. Deze zijn bekend uit onder andere de Casteluccio-, de Thapsos- en de Pantalica-cultuur.¹¹⁰ De techniek om graven uit de rots te hakken kwam overal op Sicilië voor en was ook nog steeds in gebruik. De techniek werd echter amper gebruikt om woonruimtes te bouwen. In Leontini, een site die altijd als Grieks wordt beschouwd, kwam er dus ook een hybride vorm van woonruimtes. Wat er ontstond waren Griekse rechthoekige meer-kamerhuizen die met een inheemse techniek uit de rots gehouwen waren.

Deze techniek werd niet alleen ingezet in het oosten van Sicilië maar ook in het westen van het eiland waar in zowel Segesta als Castello, beide inheems Elymische nederzettingen, uit de rots gehakte gebouwen bekend zijn die uit de 7^e en 6^e eeuw stammen. De vierkanten, in sommige gevallen driehoekige, vormen worden hier afgewisseld met halfronde structuren.¹¹¹ Of we hier de invloed van Leontini terug zien is onbekend. Wel komt de techniek ook hier waarschijnlijk voort uit de manier waarop grafkamers uit de rots werden gehakt. Griekse invloed is hier echter minder goed terug te zien, behalve in de vierkante structuur van de gebouwen.

Daarnaast hoeven rechthoekige vormen niet per se als een Griekse *identity marker* geïnterpreteerd te worden. De Grieken hadden namelijk niet het alleenrecht op deze vorm van

¹⁰⁹ M.C. Lentini, "Naxos: esplorazione nell'abitato proto-arcaico orientale: Casa a pastas n.1.", *Kokalos* 30 (1987) 809-38.

¹¹⁰ M. Fitzjohn, "Searching for the Domestic: Investigation of the Built Environment in Iron Age and Archaic Sicily", *British School at Athens Studies* 15 (2007) 201-204.

¹¹¹ A.M. Genova [2009], *If Houses Could Talk: A Comparative Analysis of Elymian Houses in Northwestern Sicily with Vernacular Structures of Greece and Anatolia*, <http://pqdtopen.proquest.com/doc/304966875.html?FMT=ABS> (geraadpleegd 05-04-2017).

architectuur. De traditie van rechthoekige vormen bestond al op Sicilië voor de Griekse kolonisatie. Een van de plaatsen waar al rechthoekige architectuur werd toegepast, is Thapsos. Hier werden na 1400 v. Chr. langwerpige rechthoekige opslagplaatsen opgetrokken. Zoals in hoofdstuk 2 al besproken is, zouden deze onder Cypriotische of Myceense invloed ontstaan zijn. De rechthoekige vormen waren in Sicilië dus al langer bekend, ze zijn onder andere terug te vinden in het voorkoloniaal Leontini, Morgantina, Lipari en Mokarta. Het exemplaar uit trench 31 van Morgantina (waarvan de prehistorische nederzetting gevestigd was op de Cittadellaheuvel aan de oostkant) valt op door zijn grootte, namelijk 18,75 bij 4,25 meter (zie fig. 3.8). Dit gebouw werd voor allerlei doeleinden gebruikt; zo zijn er kookpotten en kookfaciliteiten gevonden en zijn er *pithoi* aangetroffen voor het opslaan van voedsel. Daarnaast zijn er aanwijzingen die erop duiden dat hier kleding verwerkt werd en dat er in het gebouw gesponnen en geweven werd. Langs de rand van de muur liepen lage stenen bankjes, wat ook vaak terugkomt bij de ronde hutten.¹¹² Deze trend, het ontstaan van grotere, nieuwe huistypes, vond plaats in een groter deel van de westelijke mediterrane wereld.¹¹³ Sicilië kan ook binnen deze trend geplaatst worden. De komst van de Grieken kan zo als katalysator gezien worden. Omdat de trend al in gang werd gezet vóór de komst van de Grieken, namen de inheemse nederzettingen makkelijker aspecten van de Griekse huizen over. Deze werden wel geherinterpreteerd om aan de behoefte en verwachting van de inheemse bewoners te voldoen.

Het voortbestaan en heruitvinden van bestaande structuren

Maar nieuwe structuren kregen niet overal de overhand en bepaalden niet alléén het beeld van inheemse nederzettingen. Na de Griekse kolonisatie bleef de inheemse architectuur bestaan, zowel in woonverblijven als in gebouwen met een rituele functie. Zo ook in het al besproken Morgantina; hier bleef de inheemse architectuur relatief lang bestaan naast de Griekse architectuur. Dit duidt erop dat de inheemse bevolking samen met de Griekse kolonisten in deze nederzettingen woonde.¹¹⁴ In Sabucina bleven de inheemse ronde hutten (voor ritueel gebruik) bestaan naast de Griekse rechthoekige gebouwen. Opvallend is dat hier een inheemse ronde hut werd vervangen door een rechthoekige gebouw, maar dat de muur van de ronde hut in het

¹¹² R. Leighton, *Morgantina Studies, Volume IV, The Protohistoric Settlement on the Cittadella* (Princeton 1993) 49-96, 144.

¹¹³ R. Leighton, "Indigenous Society Between the Ninth and Sixth Centuries BC: Territorial, Urban and Social Evolution" in: C. Smith en J. Serrati (eds) *Sicily from Aeneas to Augustus: New approaches in Archaeology and History* (Edinburg 2000) 15-40.

¹¹⁴ B. Tsakirgis (2009) 109-122.

nieuwe gebouw werd geïncorporeerd en als een soort bankje ging functioneren. Het oude, voor koloniale, mocht dus niet vergeten worden en bleef een rol spelen in de nieuwe koloniale wereld. Daarnaast bleven de oude ronde hutten in gebruik voor religieuze rituelen.¹¹⁵ Een zelfde patroon komen we tegen in Monte Pollizo in West-Sicilië waar in ca. 600 v. Chr. een rechthoekig gebouw gebouwd werd dat een rituele functie had. In ca. 575 v. Chr. werd dit rechthoekige gebouw vervangen door een ronde hut. Dit kan geïnterpreteerd worden als verwijzing naar het verleden.¹¹⁶ Er werd dus bewust gekozen voor een rituele “terugkeer” naar het verleden, het verleden vóór de komst van de Grieken. Dit is echter een “denkbeeldige terugkeer”. Zoals hierboven vermeld werden rituelen vóór de komst van de Grieken in de privésfeer van het woonerf uitgevoerd in familie- of clanverband. Na de komst werden het cultplaatsen die de hele samenleving konden dienen zoals meer gebruikelijk was in de Griekse wereld.

Kijkend naar de architectuur als *identity marker* zien we vooral een herinterpretatie van bestaande vormen. Oude vormen bleven bestaan, nieuwe vormen werden geadopteerd, nieuwe vormen werden aangepast, oude vormen werden aangepast. Griekse huizen werden in inheemse patronen geplaatst. Inheemse technieken werden toegepast om Griekse huizen te maken. De *identity marker* architectuur laat dus vooral een hybride cultuur zien, die gevormd wordt door de overname en herinterpretatie van inheemse en Griekse aspecten. Dat Griekse vormen relatief makkelijk werden overgenomen kan verklaard worden uit het eerdere contact met de Griekse wereld. Dit contact bracht al pre-Griekse vormen naar het eiland toe, zoals in Thapsos het geval was. Inheemse inwoners en Grieken moesten zich wel aanpassen omdat op veel plaatsen Grieken en inheemse mensen in dezelfde nederzettingen woonden. Hieruit vormde zich dus nieuwe hybride *identity markers*. In sommige gevallen wordt er bewust voor gekozen om de tradities in stand te houden in de veranderende wereld. Tradities werden ook geherinterpreteerd zoals in Sabucina en Monte Polizzo, wat erop duidt dat er naast een hybridisatie er ook een neiging was naar traditionalisme.

¹¹⁵ B. Öhlinger, “Ritual and Religion in Archaic Sicily” in: H. Baitinger (ed), *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen Mediterraner Welt und Mitteleuropa* (Mainz 2016) 107-120.

¹¹⁶ C. Mühlenbock, “having an Axe to Grind: an Examination of Tradition in the Sicilian Iron Age”, in: S. Bergerbrant en S. Sabatini (eds), *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen* (Oxford 2013) 401-409.

H.5 Allerdaagse gebruiksvoorwerpen en rituelen

“We remember the past materially. That is to say, the objects with which we surround ourselves are laden with memories. Some objects we preserve, others we throw away. Certain objects we cherish as our inheritance, while we are less attached to others. When we recall the past or want to share a memory with friends and family, we use photographs or souvenirs that we bought on a holiday trip. Over time, these objects will define what we will remember of the past, as well as how we remember it. Likewise, memorials and monuments are collective expressions of the will to remember particular events and, simultaneously, forget others that we deem less important or too disturbing to recall. Still, sometimes events that we choose to forget about manifest themselves unexpectedly in the form of objects we come across in the depth of wardrobes and drawers while moving house or, in a radically different context, a mass grave giving evidence of genocide at an unlikely location. While we reconnect with the past through objects, recent theories of material culture demonstrate that the material world is not simply a tool for us to remember but it can also build memories on its own. Recent scientific achievements, as well as the advance and ubiquity of digital devices at our disposal, bear testament to the ability of objects to remember for us, rather than we remembering through them.”¹¹⁷

De hierboven geciteerde tekst is de online introductie van een cursus die gegeven gaat worden tijdens de *Radboud Summer school 2017* getiteld: *Things to Remember: Materiality, Memory and Identity*. Mensen bewaren objecten bewust als herinnering aan gebeurtenissen en deze objecten kunnen definiëren wie wij zijn. Met andere woorden, ze bepalen onze identiteit. Wij herinneren door middel van objecten, maar objecten kunnen ook voor ons herinneren. De materiële cultuur is in staat om een eigen herinnering te creëren. Ook deze herinnering definieert wie wij zijn. Dit kan door monumentale beelden, architectuur (zoals in hoofdstuk 3 besproken), maar ook door alledaagse gebruiksvoorwerpen. De objecten die wij dagelijks gebruiken om uit te eten, te drinken en mee te koken herinneren ons allemaal aan onze identiteit. Dit gebeurt vaak onbewust totdat je jezelf ervan bewust wordt door invloed van een andere materiële identiteit. Denk aan de Nederlander die in een sushirestaurant wordt geconfronteerd

¹¹⁷ L. Munteán, [2017] *Things to Remember: Materiality, Memory and Identity*, <http://www.ru.nl/radboudsummerschool/courses/2017/things-remember-materiality-memory-identity/> (geraadpleegd 11-04-2017).

met het eten met eetstokjes. De bewustwording van eten met mes en vork als deel van de Nederlandse identiteit vindt op dat moment plaats. Dagelijkse gebruiksvoorwerpen vormen de laatste *identity marker* die in dit onderzoek besproken zal worden.

Een groot deel van deze archeologische data bestaat uit aardewerk. Aardewerk was in grote hoeveelheden aanwezig en had allerlei functies. Zo werd het gebruikt om te koken, uit te eten, uit de drinken en als container om materieel en goederen te vervoeren. Bepaalde soorten en vormen aardewerk kunnen gevoelens van gemeenschap en identiteit opwekken.¹¹⁸

*“Ceramic use, like exchange, happens in a fleeting moment; however, cooking practices in particular are commonly repeated, meaning that the associations built in the kitchen constantly contributed to the creation [,change] and maintenance of identities.”*¹¹⁹

Naast het functionele gebruik van aardewerk werd aardewerk ook in rituelen gebruikt. Het ritueel gebruik van aardewerk had zo ook een rol in de totstandkoming, het behoud en de verandering van identiteiten. Daarnaast speelt in het dagelijks leven de uitvoering van rituelen een grote rol in de totstandkoming, verandering en behoud van identiteit.

*“Rituals have a tendency to force people to comply with their rules or to fit in and are sometimes quite oppressive, but over and above this they have a creative quality, an aspect that has often been overlooked. Rituals create social cohesion and help groups or communities to overcome problems and conflicts that arise within them.”*¹²⁰

In dit hoofdstuk zullen alledaagse gebruiksvoorwerpen en rituelen samen behandeld worden omdat gebruiksvoorwerpen vaak verbonden zijn met rituelen. Hoe inheemse rituelen er voor de komst van de Grieken uitzagen is zeer moeilijk vast te stellen omdat er geen geschreven bronnen over zijn. Vaak is alleen de cultusplaats nog overgeleverd. Wel is er veel aardewerk overgeleverd zoals we in hoofdstuk 2 hebben kunnen zien.

Het meeste aardewerk dat door de inheemse bevolking gebruikt werd moet door specialisten gemaakt zijn. De klei en tempering werden aangepast aan de functie die het

¹¹⁸ B. Jarvis, [2008] *Pottery, Materiality, Identity*,

https://www.academia.edu/1669997/Pottery_Materiality_Identity (geraadpleegd 11-04-2017).

¹¹⁹ B. Jarvis, “Objects and Social Change: A Case Study from Saxo-Norman Southamton”, in: B. Alberti, A.M. Jones and J. Pollard (ed.), *Archaeology after Interpretation. Returning Materials to Archaeological Theory* (Walnut Creek 2013) 219-234.

¹²⁰ C. Wulf, B. Althans, K. Audehm, e.a., *Ritual and Identity: The Staging and Performance of Rituals in the Lives of Young People* (Londen 2010) vii-xviii.

aardewerk had. Dit vereiste gespecialiseerde werkplaatsen. Daarnaast werden in de huiselijke sfeer simpele handgemaakte kookpotten gemaakt. Een veelvoorkomende inheemse aardewerksoort is grijze ingesneden waar. Vaak hadden deze versieringen simpele motieven maar er worden ook geschilderde dieren, veermotieven en geometrische motieven aangetroffen, vormen die al lange tijd op Sicilië werden gebruikt.¹²¹ Deze vormen zijn bekend uit grote gebieden van Sicilië in de late Bronstijd en lijken eerdere voorlopers te hebben gehad. Dit aardewerk wordt in de meeste necropoleis aangetroffen, waaronder die van Thapsos, Pantalica en Monte Finocchito.¹²² Daarnaast is deze aardewerksoort bekend uit Monte Polizzo in het westen van Sicilië, waar deze vorm als traditioneel inheems aardewerk wordt aangeduid.¹²³

Gelijktijdig met de komst van de Grieken verschijnt een nieuw soort aardewerk; het zogenaamde “*ceramica geometrica sicula*”. Dit was mat geschilderde waar die Grieks geometrisch aardewerk moest representeren. Deze Siciliaans-geometrische waar is altijd op de draaischijf gemaakt maar varieert in kwaliteit (zie fig. 5.1). Wat opvalt is de snelheid waarin de *ceramica geometrica sicula* wordt overgenomen. Het normale patroon voor verandering in aardewerkvorm is een langzaam organisch proces. Deze nieuwe vorm van Siciliaans-geometrische werken verschijnt echter zeer snel nadat de eerste kolonies gesticht zijn. Dat deze overgang relatief snel is gegaan is te verklaren uit de bedreiging die het Griekse geïmporteerde aardewerk vormde voor de inheemse pottenbakkers. Dit gaf een economische impuls die om een relatief radicale verandering vroeg. De balans tussen inheems en Grieks aardewerk moet zich echter relatief snel hersteld hebben. Latere Griekse invloeden zoals het oriëntalisme zien we namelijk niet terugkomen in de inheemse aardewerkproductie.¹²⁴ De vormen van het aardewerk werden wel overgenomen, maar de decoratie niet (zie fig. 5.2).

Maar net als bij de architectuur moeten deze “Griekse” imitaties in een ander licht gezien worden dan als een expressie van een simpele overgave aan de Griekse cultuur. In het vervolg van het hoofdstuk zullen er enkele casestudies besproken worden waaruit een alternatief verhaal naar voren lijkt te komen. Door en voor wie deze producten werden gemaakt, wat de functie was en of er oudere vormen bleven bestaan, zullen onder andere aan bod komen.

¹²¹ M. Camera, “Sikelo-Geometric Pottery Between Indigenous Tradition and Greek Influences” in: R. Gül Gürtekin-Demir, Hüseyin Cevizogly, Y. Polat, e.a. (eds), *Keramos. Ceramics: A Cultural Approach* (Ankara 2015) 50-60.

¹²² Niet alle inheemse soorten en vormen kunnen in deze scriptie besproken worden. Voor verdere informatie over inheems aardewerk voor de Griekse kolonisatie zie: M. Frasca, “La Necropoli Di Monte Finocchito”, *Chronache di Archeologia* 20 (1981) 74-81.

¹²³ Mühlenbock, (2013) 401-409.

¹²⁴ Camara, (2009) 54.

Een van de plaatsen waar het Siciliaans-geometrisch aardewerk al vroeg voorkwam is in het achterland van Leontini. Dit is ook niet vreemd omdat Leontini al vrij vroeg gesticht is. Zoals we in de architectuur van Leontini al hebben gezien moeten er nauwe banden zijn geweest tussen de inwoners van Leontini en de inheemse bevolking. Het is dus niet onmogelijk dat Griekse pottenbakkers zich vestigden in inheemse nederzettingen in het achterland van Leontini om aldaar voor/samen met de inheemse bevolking Griekse imitaties te maken. Dit is af te lezen aan de kwaliteit van sommige lokaal gemaakte waar. De kwaliteit is soms hoger zodat er gesteld kan worden dat er sprake is van een productie waarin pottenbakkers werkten die óf kolonist waren óf inheems werklieden die getraind waren in een Griekse werkplaats. Hierdoor blijven er ook traditionele vormen bestaan in hybride producten.¹²⁵

Een soortgelijk patroon zien we terug in het westen van Sicilië. Hier vindt men over het algemeen twee soorten aardewerk: de traditionele grijs ingesneden waar en de mat geverfde waar die ook hier bedoeld zijn als imitatie van de Grieks geometrische waar. In de meeste inheemse nederzettingen zoals Monte Maranfusa, Entella en de inheemse site Montagnoli had de mat geverfde geometrische waar de overhand op de traditionele grijze ingesneden waar. In respectievelijk 70%, 60-80% en in Montagnoli was uiteindelijk zelfs 100% van het totale aardewerk mat geverfde waar. Mat geverfde waar werd dus in veel plaatsen gebruikt, tezamen met de traditionele grijze waar. Monte Polizzo laat echter een tegenovergesteld beeld zien. Hier floreerden mat geverfde en grijze waar ongeveer gelijk tot het eerste kwart van de zesde eeuw. Daarna daalde het percentage mat geverfde waar tot minder dan 1%.¹²⁶ Deze radicale daling van mat geverfd aardewerk lijkt een bewuste keuze van de inheemse inwoners van Monte Polizzo om terug te keren naar de traditionele grijze waar en kan geïnterpreteerd worden als een culturele bewustwording van een eigen (inheemse) identiteit. De grijze inheemse waar uit Monte Polizzo werd vaak versierd met simpele belijning. Twee of drie rechte lijnen liepen vaak over het aardewerk heen. Daarnaast was de *dente di lupo* (wolfstand) versiering populair. Dit waren driehoeken die doen denken aan tanden. Deze konden verder ingevuld zijn met ingesneden belijning die ofwel golfde of recht was. Daarnaast kwamen ook stippen als versiering voor (zie fig. 5.3). Dit aardewerk is karakteristiek voor inheems aardewerk op Sicilië. Een van de meest traditionele vormen waarin grijs ingesneden aardewerk werd gemaakt

¹²⁵ Camera, (2009) 55.

¹²⁶ J. Cooper, *Traditions in Profile: A Chronological Sequence of Western Sicilian Ceramics (7th–6th c. BC)*, unpublished PhD dissertation, State University of New York, (Buffalo 2007) Non vidi en W. Balco, “Material Expressions of Social Change: Indigenous Sicilian Responses to External Influences in the First Millennium B.C.”, *Theses and Dissertations* 194 (2012) 81-84.

is de *atingitoio*. Deze heeft de vorm van een knikpot met een breed uitgedraaide rand die in een hoek van 45 graden staat. Een handvat werd aan de rand vastgemaakt. De *atingitoio* kon onversierd, versierd met ingesneden lijnen, of mat geschilderd zijn. Voorlopers van deze vorm zijn al bekend uit het late 4^e tot vroege 3^e millennium op Sicilië. In Monte Polizzo zijn twee antropomorfische exemplaren bekend die op de *atingitoio* geïnspireerd waren, dit zijn zogenoemde *capeduncole* (zie fig. 5.4). Deze verschenen vanaf de 8^e eeuw en verschenen hiermee met de komst van de Grieken op Sicilië. De *atingitoio* en de afgeleide daarvan, de *capeduncole*, werden waarschijnlijk gebruikt om uit te eten. De vorm is grotendeels dezelfde, alleen het handvat werd vervangen door figuren in reliëf. Het handvat bestaat uit een antropomorfe vorm. In het geval van fig. 5.4 is dit een lichaam dat eindigt in een driehoek met twee ingesneden ogen en een neus, het geheel doet aan een uil denken. Uit het lichaam komen twee armen naar boven. Deze *capeduncole* vormen interessante *identity markers* en kunnen als een metafoor gezien worden voor de agrarische cyclus en het graan dat dagelijks voor eten zorgde.¹²⁷ De *capeduncole* bezaten een rituele dimensie door de expliciete figuratieve versiering en konden hierdoor dienen als belangrijke rituele objecten. De *capeduncole* zijn een voorbeeld van hoe traditionele vormen gebruikt werden om nieuwe normen en waarden in een steeds veranderende wereld te incorporeren.

Rituelen en identiteit

Dezelfde patronen die in het aardewerk te zien zijn, hybridisatie en traditionalisering, komen ook naar voren uit rituelen. Een van deze rituelen is het begrafenisritueel. Zoals vermeld in H.2 was het typische inheemse graf het kamergraf. In dit type graven werden meerdere mensen vaak voor generaties lang begraven; het waren waarschijnlijk familiegraven. Grafgiftten waren gebruikelijk, waarbij wapens typisch waren voor inheemse graven.

De eerste en vroegste verandering die te bespeuren is na de komst van de Griekse kolonisator valt te bespeuren in de grafgiftten. In Polizello worden bijvoorbeeld in late 8^e en vroege 7^e -eeuwse graven Proto-Korintische *skyphoi* gevonden. In meer plaatsen zoals Castiglione worden Korintische *lekythoi*, *aryballoi*, *pyxides* en *kothones* gevonden. Vooral in graven vanaf de 6^e eeuw zien we dit patroon terugkomen: geïmporteerde waar uit Ionië, Attica en Korinthe wordt in inheemse graven aangetroffen, wel altijd naast inheemse waar. Later, in de late 6^e eeuw en 5^e eeuw, worden terracottafiguren aan het repertoire toegevoegd. Andere

¹²⁷ C. Mühlenbock, “Expanding the Circle of Trust: Tradition and Change in Iron Age Communities in Western Sicily”, in: J. Fejfer, M. Moltesen en A. Rathje (eds), *Tradition: Transmission of Culture in the Ancient World* (Kopenhagen 2015) 239-268.

Griekse grafgiften worden echter niet overgenomen, zoals haarspelden, sieraden en diademen.¹²⁸ Het was dus een selectieve vorm van overname.

Ondanks deze overname van Griekse elementen blijven andere elementen van het begrafenisritueel inheems. Het kamergraf blijft het typische graf en ook blijft de inhumatiebegrafenis de standaard. Wapens blijven ook alleen in inheemse graven voorkomen als grafgift. Er zijn enkele crematiebegravenissen bekend in inheemse plaatsen. Deze zijn bekend uit de 7^e eeuw in Spina Santa en Butera, beide in het achterland van Gela. In deze plaatsen vestigden zich snel na de stichting van Gela Grieken. Het is dan ook goed in te denken dat dit Griekse graven zijn. Vanaf de 6^e eeuw v. Chr. zien we ook enkele crematiebegravenissen in Morgantina, Sabucina en Monte San Mauro. Toch blijft de inhumatiebegraafing de standaard in inheemse nederzettingen.

Vanaf de 6^e eeuw worden er ook andere vormen van graftypen overgenomen zoals de sarcofaag. In Montagna di Marzo zijn er 6^e en 5^e -eeuwse kamergraven ontdekt; twee van deze kamergraven herbergden sarcofagen van klei. Deze twee graven waren bijzonder rijk in grafgiften, wat wijst op een elitegroep die Griekse rituelen overnam maar deze wel incorporeerde in traditionele inheemse kamergraven.¹²⁹ Sarcofagen blijven echter zeldzaam.

Andere vormen die worden overgenomen zijn put-graven en inhumatiegraven overdekt met tegels van klei of steen. Deze vormen worden in de 6^e en 5^e eeuw overgenomen, maar ze blijven zeldzaam.

Nieuwe graftypen worden dus vooral in de 8^e en 7^e eeuw niet of nauwelijks overgenomen. Pas in de late 6^e en 5^e eeuw zien we verdere Griekse invloed in graftypen terug. Opvallend is de persistentie van het uit de rots gehakte kamergraf, wat een zeer traditionele vorm van begraven was in heel Sicilië. Deze traditionele vorm van begraven lijkt hierdoor een zeer belangrijke rol te hebben gespeeld in de identiteit van de inheemse bevolking.

Hybride vormen en traditionalisme zijn ook terug te vinden in eet- en drinkrituelen. Een opvallende ontwikkeling is te zien in Monte Iato. Als men kijkt naar het aardewerk uit twee Archaische huizen, het eerste uit ca. 550 v. Chr. en het tweede uit ca. 500 v. Chr., is er een opvallend verschil te zien. In huis één is er een omslag te zien rond 470/60 v. Chr. van inheems mat geschilderde drinkwaar naar exclusief gebruik van Griekse geïmporteerde drinkwaar. Aardewerk dat werd gebruikt om uit te eten of om eten en drinken in te bereiden blijft hier

¹²⁸ N. Burkhardt, "Tradition in the Face of Death. Cultural Contacts and Burial in Sicily (7th-5th c. B.C.)" in: H. Baitinger (ed), *Material Culture and Identity Between the Mediterranean World and Central Europe* (Mainz 2016) 121-132.

¹²⁹ Fischer-Hansen (2002) 165-166.

opvallend genoeg vooral inheems. Het drinkritueel werd dus vooral gedomineerd door Griekse import.

Het drinken van wijn tijdens het symposium is een van de Griekse tradities die vertaald werden naar inheemse gewoontes. Dit gebeurde allereerst in het oosten van Sicilië maar het is waarschijnlijk dat dit ook verder ten westen werd gedaan als wordt gekeken naar het aardewerk in bijvoorbeeld Monte Iato. Verschillend aardewerk dat in het symposium ritueel gebruikt werd zien we terug in het inheemse repertoire, vooral de *skyphoi* en de *oinochoai*. Het feit dat de *krater* niet werd overgenomen laat zien dat het ritueel waarschijnlijk naar inheemse behoeften werd aangepast.¹³⁰

Als men naar huis twee kijkt lijkt dezelfde omslag te hebben plaatsgevonden. Hier zijn echter nog veel scherven (een significant nummer van 61 stuks) aangetroffen die een (inheemse) ingesneden versiering hebben. Hierbij vallen scherven van een beker op: de vorm ervan en versiering verwijzen naar de lokale cultuur uit de 7^e eeuw. De technieken waarmee deze beker gemaakt was waren echter veel nieuwer en kwamen uit de late 6^e en 5^e eeuw. Men koos er hier dus bewust voor naar een ouder ritueel terug te keren.¹³¹

Bij huis twee is ook een depositie van aardewerk gevonden. Deze bestond exclusief uit inheems ingesneden en inheems mat geschilderde waar. Onder de depositie is een scherf van een Attische rood figurige vaas aangetroffen. Hierdoor is de depositie daarboven in ieder geval na 500 v. Chr. te dateren.¹³² Het lijkt dus een rituele depositie te zijn van traditioneel inheemse waar als een verwijzing naar de tijd van voor de Grieken. Huis twee had muren van steen, twee verdiepingen, beschilderde muren en een dak van dakpannen. Het was een huis van leden van de elite. Dat de rituele depositie van inheems aardewerk juist bij dit huis is gevonden kan uitgelegd worden als een verwijzing naar de voorvaderen als claim van legitieme macht in de nieuwe koloniale wereld.¹³³ De elite gebruikte dus traditionalisme om in de hybride wereld een claim te kunnen leggen op macht.

Concluderend kunnen we over de *identity marker* dagelijkse gebruiksvoorwerpen en rituelen zeggen dat er meerdere ontwikkelingen te zien zijn. Grieks aardewerk en Griekse rituelen werden overgenomen door de inheemse bevolking. Dit was echter een selectieve

¹³⁰ T. Hodos, "Wine Wares in Protohistoric Eastern Sicily", in: C. Smith en J. Serrati (eds), *Sicily from Aeneas to Augustus. New Approaches in Archaeology and History* (Edinburg 2016) 41-54.

¹³¹ Kistler E, Öhlinger B, Steger M., "Zwischen Aphrodite-Tempel und spätarchaischem Haus. Die Innsbrucker Kampagne 2011 auf dem Monte Iato (Sizilien)", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 82 (2013) 227-258.

¹³² E. Kistler, B. Öhlinger, N. Mölk, e.a., [2014] *Between Aphrodite-Temple and Late-Archaic House II* <https://www.uibk.ac.at/projects/monte-iato/fwf/ii/> (geraadpleegd op 02-05-2017).

¹³³ E. Kistler en M. Mohr, "The Archaic Monte Iato: Between Coloniality and Locality", in: H. Baitinger (ed), *Material Culture and Identity between the Mediterranean World and Central Europe* (Mainz 2016) 81-98.

overname en niet alle vormen werden overgenomen, vooral het drinkritueel en aardewerk wat daarmee in verband wordt gebracht werd overgenomen, al werd dit in aangepaste vorm gedaan. Er leek een hybride materiële en rituele cultuur te ontstaan. Een voorbeeld hiervan is Grieks aardewerk in inheemse graven. Dit is echter geen nieuwe ontwikkeling op Sicilië. Een vroege vorm is al terug te zien op Thapsos waar relatief veel Myceens aardewerk in graven werd aangetroffen. Naast hybridisatie is er ook traditionalisme. Er zijn aanwijzingen dat de tijd van voor de Griekse kolonisatie belangrijk blijft; de rituele depositie van voorkoloniaal aardewerk is hier een uitdrukking van. De herinterpretatie en het blijven gebruiken van inheems aardewerk duidt hierop en daarnaast blijft het traditionele kamergraf de standaard voor inheemse begrafenissen. Er is dus sprake van een vorm van traditionalisme.

H.6 *Dagelijks leven en identiteit*

Met de komst van de Grieken in Sicilië zijn de inheemse inwoners in aanraking gekomen met de Griekse materiële cultuur en daarmee de Griekse identiteit. Daarnaast zijn de Grieken in aanraking gekomen met de inheemse materiële cultuur en inheemse identiteit. Deze wisselwerking heeft een impact gehad op het identiteitsvormingsproces dat zich op Sicilië heeft afgespeeld. Hoe dit proces is verlopen is terug te zien in verschillende *identity markers*. In dit onderzoek zijn drie *identity markers* uitgelicht om te analyseren welke ontwikkeling deze hebben doorgemaakt na de komst van de Grieken.

Als eerst, zijn de munten besproken waar twee ontwikkelingen opvielen. De eerste is te zien wanneer gekeken wordt naar de praktisch kant van de munt. De waarde van de Griekse zilveren litra was gebaseerd op het gelijknamige inheemse bronzen gewicht. Daarnaast werden uit de Griekse wereld overgenomen bronzen munten geslagen met inheemse denominaties. Dit spreekt voor een hybridisatie van de *identity marker*. Naast de praktische kant had de munt ook een artistieke kant, de beeldtaal op munten. Uit deze beeldtaal kwam naar voren dat Griekse plaatsnamen die op munten naar voren komen beïnvloed waren door de inheemse taal. Daarnaast komt de inheemse Elymische taal op munten voor. Opvallend was de ontwikkeling die zich in Eryx had afgespeeld. Hier werd van Griekse muntlegenda's overgeschakeld op Elymische legenda's. Dit is een verwijzing naar het verleden en getuigt van een politieke en culturele bewustwording van een eigen identiteit die wordt uitgedrukt door de traditionele taal te gebruiken. Dit werd wel op een nieuw Grieks medium, de munt, gedaan.

Ook architectonische ontwikkelingen zijn besproken. Hieruit kwam vooral een herinterpretatie van bestaande vormen naar voren. Nieuwe architectonische vormen werden overgenomen, daarnaast bleven oude vormen bestaan. Oude en nieuwe vormen werden ook aangepast. Griekse *pastashuizen* werden bijvoorbeeld in een inheems stratenpatroon geplaatst terwijl inheemse bouwtechnieken gebruikt werden om Griekse huisvormen te maken. Naast deze hybridisatie zijn er ook aanwijzingen dat de oude tradities een belangrijke rol speelden doordat er bewust voor werd gekozen oude, pre-Griekse vormen te bouwen in een nieuwe wereld. Zo werd in Sabucina een Grieks rechthoekig gebouw vervangen door een inheemse ronde hut. Hiermee werd bewust verwezen naar de tijd van vóór de Griekse kolonisatie; een terugverwijzing naar de oude tradities.

Als laatste zijn dagelijkse gebruiksvoorwerpen en rituelen aan bod gekomen. Het overgeleverde materiaal dat het meest gebruikt moet zijn geweest is aardewerk. In veel plaatsen

is een ontwikkeling te zien waarin het inheemse aardewerk werd vervangen door Grieks geïmporteerd of Grieks geïnspireerd aardewerk. Daarnaast bleven er ook inheemse vormen bestaan. Opvallend is dat er ook een tegenreactie op deze ontwikkeling te zien is. In Monte Polizzo gebeurde namelijk precies het tegenovergestelde. Hier leken de inwoners er bewust voor te hebben gekozen om terug te keren naar de traditionele grijs ingesneden waar. Ook oude vormen werden geherinterpreteerd en hierdoor geritualiseerd, zoals de zogenaamde *capeduncole*. Dit was een zeer traditionele inheemse vorm die een rituele functie kreeg vanaf de 8^e eeuw v. Chr. Ook in het aardewerk werden er bewuste verwijzingen gedaan naar vóór-Griekse tradities.

Rituelen werden selectief van de Grieken overgenomen met als belangrijkste voorbeeld het symposium. Wel werd dit aangepast. Daarnaast bleef een van de belangrijkste rituelen, het begrafenisritueel, typisch inheems. Het typische graf voor de inheemse bewoners bleef het kamergraf. Er zijn hier enkele uitzonderingen waarbij inheemse crematiebegravenissen voorkwamen maar de inhumatie-begrafenis in een kamergraf bleef de standaard. Een opvallende vondst uit Monte Iato wijst op de rituele depositie van pre-Grieks aardewerk als verwijzing naar het traditionele verleden. Ook bij alledaagse gebruiksvoorwerpen is een hybridisering van de identiteit te onderkennen. Daarnaast zijn er bewuste verwijzingen naar oude pre-Griekse tradities die op een bewustwording van de eigen inheemse identiteit wijzen.

Er zijn dus twee ontwikkelingen zichtbaar in het materiaal. De eerste trend die te onderscheiden is, is de hybridisatie. De inheemse materiële cultuur nam selectief Griekse aspecten over en beïnvloedde daarnaast ook Griekse materiële cultuur. Er ontstond dus de verwachte hybride inheems-Griekse identiteit. Maar daarnaast is er een tweede interessante ontwikkeling te zien in de *identity markers*. Op verschillende plaatsen werd ervoor gekozen om een hele bewuste verwijzing te maken naar het traditionele pre-Griekse verleden. Dit kan worden geïnterpreteerd als een bewustwording van een eigen traditionele inheemse identiteit of een resistentie van de Griekse identiteit. Dit is dezelfde ontwikkeling die Jonathan Hall toeschrijft aan de Grieken op Sicilië. Door het contact met niet-Grieken werden de Grieken zich bewust van een eigen Griekse identiteit. Door het contact met Grieken werden de inheemse inwoners ook bewust gemaakt van hun inheemse identiteit. Deze bewustwording ging gepaard met de selectieve overname van bruikbare elementen uit de andere cultuur zoals voor de Grieken de *litra* en voor de inheemse inwoners het symposium. Deze werden wél geherinterpreteerd om aan de eigen standaard te voldoen.

Er is dus geen sprake van éézijdig opleggen van een culturele identiteit of passieve acceptatie van een nieuwe culturele identiteit. Het identiteitsvormingsproces is een actief proces

dat van twee kanten komt. Met het veranderen van identiteit gaat ook het bewust worden van eigen identiteit gepaard en met deze bewustwording hangt het traditionalisme samen. Als tegenreactie op nieuwe invloeden worden oude waarden en normen belangrijker. Deze traditionalisering was een manier om het oude aan het nieuwe te kunnen koppelen om het nieuwe acceptabel te kunnen maken en een plaats in de samenleving te kunnen geven. Dit gebeurde tussen de 8^e en 5^e eeuw v. Chr. met de inheemse Siciliaanse identiteit.

Deze traditionalisering is ook wat er zich zou kunnen afspelen in onze huidige samenleving. Nieuwe inkomende identiteiten worden geïncorporeerd in onze samenleving en er ontstaan hybride Nederlandse identiteiten. Tradities zullen door deze ontwikkeling ook een belangrijkere rol gaan spelen. Een significant verschil is de snelheid waarmee dit gebeurt. Onze huidige samenleving ondergaat dit proces vele malen sneller dan de inheemse samenleving twee millennia geleden. Een politieke partij die dit bij uitstek laat zien is de Christen-Democratische Appèl (CDA) met zijn verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Het programma sluit volgens het CDA aan bij de snelle veranderingen in deze tijd maar heeft als doel een ‘beter Nederland’ gebouwd op waarden en tradities.¹³⁴ Het is een vorm van vernieuwing door middel van tradities die we ook terugzien in Sicilië in de 8^e tot 5^e eeuw v. Chr.

¹³⁴ NOS, [12-10-2016], *CDA wil een ‘beter Nederland’, gebouwd op waarden en tradities*, <http://nos.nl/artikel/2137329-cda-wil-een-beter-nederland-gebouwd-op-waarden-en-tradities.html> (geraadpleegd op 22-05-2017).

Conclusie

Dit onderzoek begon met het uitleggen van de noodzaak te kijken naar identiteiten in de oudheid voor het begrijpen van identiteitsvormingsprocessen in de huidige samenleving. Deze processen kunnen juist in het verleden bestudeerd worden door de afstand die er bestaat tussen het heden en verleden. Sicilië is bij uitstek een plek om dit doen, doordat het een zeer centrale plaats inneemt in de Middellandse Zee en daarmee constant in contact heeft gestaan met de Mediterrane wereld. Veel verschillende mensen met verschillende identiteiten zijn op het eiland met elkaar in contact gekomen.

Over het effect van de Griekse kolonisatie is lang gediscussieerd. In deze discussie zijn twee opinies te onderscheiden, de Noord-Europese hellenocentrische visie en de Italiaanse visie die de pre-Griekse inheemse inwoners centraal stelt. De Noord-Europese visie ziet hybridisatie ontstaan in de Griekse en inheemse identiteit, alleen wordt dit belicht vanuit de Griekse kant van het verhaal. De inheemse inwoners worden vaak als passieve ontvanger van de Griekse identiteit gezien, terwijl de Griekse identiteit voor de Grieken juist versterkt wordt door de afstand ten aanzien van het moederland. In de Italiaanse visie staat de inheemse inwoner centraal die minimaal beïnvloed is door de Grieken. Deze twee visies heb ik getracht te combineren door het identiteitsvormingsproces vanaf de Griekse kolonisatie vanuit de inheemse visie te bekijken. De centrale vraag van dit onderzoek was: hoe verliep het identiteitsvormingsproces van de inheemse culturele identiteiten op Sicilië vanaf de Griekse kolonisatie in 734 tot ca. 500 v. Chr.?

Er zijn twee zaken zichtbaar in dit proces. De eerste ontwikkeling is dat er hybride identiteiten ontstonden. De *identity markers* laten zien dat Grieken en inheemse inwoners samen gingen en een hybride cultuur zijn gaan vormen. Als tweede ontwikkeling is een neiging naar traditionalisme te onderscheiden. In de *identity markers* is er een duidelijke trend te zien die verwijst naar het vóór-Griekse verleden, naar normen en waarden uit een vervlogen tijd die op een symbolische manier teruggehaald te worden. Het identiteitsvormingsproces had dus tot gevolg dat de inheemse identiteit samen met de Griekse identiteit een hybride identiteit ging vormen, dit was mogelijk door de nieuwe identiteit door middel van tradities aan de oude identiteit te koppelen om deze zo te verankeren in de nieuwe samenleving.

In het debat over Griekse kolonisatie en Griekse en inheemse identiteit moet er dus meer gekeken worden hoe tradities gebruikt konden worden om nieuwe aspecten in het leven acceptabel te maken. De aandacht moet niet alleen gefocust zijn op dát er hybride identiteiten

ontstaan maar vooral op h e deze ontstaan. Wat waren de factoren die ervoor zorgden dat identiteiten samen konden gaan. Op Sicilië tussen de 734 en 500 v. Chr. lijkt deze factor het traditionalisme te zijn geweest.

Reflectie en aanbeveling

Voor verder onderzoek naar het identiteitsvormingsproces op Sicilië is het bekijken van andere *identity markers* nodig om te onderzoeken of het traditionalisme ook een rol ging spelen in andere aspecten van de samenleving. Een *identity marker* die zich hier uitstekend voor leent is religie. Religie en ritueel zijn nauw verbonden maar door de omvang van dit onderzoek is de rol van religie onderbelicht gebleven. Daarnaast is dit een onderzoek op macroniveau geweest, dat Sicilië als geheel behandeld heeft. Het zou goed zijn om op microniveau naar afzonderlijke inheemse nederzettingen te kijken om vervolgens weer uit te zoomen naar macroniveau.

Abstract

Identity on Sicily: Between Hybridity and Traditionalism.

This research investigates the process of identity formation on the Island of Sicily between the 8th and 5th century BC. Sicily has been an island that has been in constant contact with the wider Mediterranean world since the early Bronze Age. Early thoughts about how Greeks and indigenous Sicilians came together in the 8th century BC have mainly consisted of a Northern European Heliocentric vision and an Italic vision that highlighted the indigenous people before the arrival of the Greeks. These two visions are still present to this day in the debate surrounding Greeks and the indigenous people of Sicily. Newer visions tend to lean more towards a hybrid form of identity. Whereas the Greeks become more Greek because of this hybridity, the Indigenous people lose most of their original identity. In this research, I have tried to show that there should be more attention for a new vision, that of traditionalism. Next to the hybridity of identities, the traditionalistic aspects of identity must be pointed out. This has been done through the investigation of three different identity markers; coins, architecture and tools for daily use and rituals. If these identity markers are studied throughout time the process that a cultural identity undergoes can be shown.

When looking at coins two aspects stood out for the practical use of them. First, the Greeks adopted the indigenous Sicilian weight called the Litra and transformed this into a small silver coin. Secondly, the Greeks began to mint bronze coins based on the native Sicilian conception of coinage. When looking at the artistic side of the coins and the language on them the Elymian coins showed an interesting development. The Elymians began to mint coins first with Greek legends on them but later turned back to their own Elymian language. Later, they minted bi-lingual coins. This can be interpreted as a political and cultural awareness of their own indigenous identity.

Turning towards architecture, this move to traditions can also be seen. Next to the hybrid forms of housing and citybuilding, there are Greek style houses in indigenous city patterns and Greek houses that have been built with traditional rock cutting techniques. There is a traditionalising reaction visible. When old indigenous circular constructions were overbuilt with Greek styled rectangular constructions the old was incorporated into the new as if it should not be forgotten. Also, newly Greek forms were replaced with old indigenous forms as if the indigenous people wanted to turn back time to the world before the Greeks.

The last part focuses on the material that had been used in daily life and rituals. In many indigenous settlements, a trend is visible turning towards the adaption and imitation of Greek style pottery. But in Monte Polizzo the exact opposite is visible. There the Greek adaptations and imitations are replaced by indigenous pottery. This looks like a consciously decision to turn back to the time before the Greeks. Also, in the rituals this traditionalistic trend is visible. For example, the typical indigenous chamber tombs remain in a mostly unchanged form throughout the 8th until 5th century. Also, a ritual deposit of pottery from the 5th century consisted only of 8th and 7th pottery as if they were referring to the time of their forefathers before the Greeks.

Overall, two trends are visible in the archaeological material. The first points towards hybridizations of the Greek and indigenous identity. The second however indicates that there were traditionalistic tendencies. This could be interpreted as a reaction to the new. With the change of identity people also become more aware of their own identity. As a counter reaction to the new the old becomes more important. The old becomes a way to incorporate the new into the society, which is what happened on Sicily between the 8th and the 5th century BC.

Bibliografie:

- Albanese Procelli R.M., *Sicani, Siculi Elimi. Forme di identità, modi di contatto e processi di trasformazione* (Milaan 2003).
- Alcoff L.M., *Visible identities Race, Gender and the Self* (New York 2006).
- Agostiniani L., “L’epigrafia elima”, in: Gulletta M.I., (ed), *Sicilia epigraphica: atti del convegno internazionale (Erice, 15-18 Ottobre 1998)* (Pisa 1999) 2-10.
- Antonaccio C., “Hybridity and the Cultures Within Greek Culture”, in: C. Dougherty en L. Kurke (eds), *The Cultures Within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration* (Cambridge 2003) 57-76.
- , “(Re)Defining Ethnicity: Culture, Material Culture, and Identity”, in: Hales S. en Hodor T. (eds), *Material Culture and Social Identities in the Ancient World* (Cambridge 2010) 32-53.
- Alberti G., “There is “Something Cypriot in the Air”. Some Thoughts on the Problem of the Base Ring Pottery and Other Cypriot Items from (Local) Middle Bronze Age Contexts in Sicily”, in: McCarthy (ed.), *Island Dialogues: Proceedings of the Postgraduate Cypriot Archaeology Conference (POCA), 2006, University of Edinburgh Archaeology Occasional Papers 21* (Edinburgh 2008) 130-153.
- Alberti M.E., “Weighting and Dying Between East and West. Weighting Material from LBA Aegean Funerary Contexts”, in: K. Polinger Foster en R. Laffineur (eds), *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age* (Luik 2003), 277-283.
- Allen H.L., “Distribution of Pottery Styles in Greece, South Italy, and Sicily and the Pantalica III Chronology”, *American Journal of Archaeology* 81 (1977) 365-369.
- Barth, F. “Introduction”, in F. Barth (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (Oslo 1969), 9–38.
- Balco W., “Material Expressions of Social Change: Indigenous Sicilian Responses to External Influences in the First Millennium B.C.”, *Theses and Dissertations* 194 (2012) 81-84.
- Baitinger H., (ed) *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen Meditteraner Welt und Mitteleuropa* (Mainz 2016).
- Bettina A., “The Past as Propaganda: How Hitler's Archaeologists Distorted European Prehistory to Justify Racist and Territorial Goals” *Archaeology* juli/augustus (1992) 30-37.
- Boardmann J., *The Greeks Overseas* (Londen 1964).

- Burgersdijk D., Calis R., e.a. (ed.), *Sicilië en de zee*, (Amsterdam 2015).
- Burke P.J., “Identity Change”, *Social Psychology Quarterly*, 69 (2006) 81-96.
- , *Identity Control Theory* (Riverside 2007) 1-7.
- Burke P.J. en Stets J.E., “Identity Theory and Social Identity Theory” *Social Psychology Quarterly*, 63 (2000) 224-237.
- Burkhardt N., “Tradition in the Face of Death. Cultural Contacts and Burial in Sicily (7th-5th c. B.C.)” in: Baitinger H., (ed). *Material Culture and Identity Between the Mediterranean World and Central Europe* (Mainz 2016) 121-132.
- Brea L.B., *Sicily Before the Greeks* (Londen 1957).
- Breasted J.H., *Ancient Records of Egypt*, vol. 3, (Chicago 1906).
- Calmthout van M., [08-05-2017] *Voor het eerst miljoenen aan subsidie voor groep geesteswetenschappers*, <http://www.volkskrant.nl/wetenschap/voor-het-eerst-miljoenen-aan-subsidie-voor-groep-geesteswetenschappers~a4493043/> (geraadpleegd 08-05-2017).
- Camera M., “Sikelo-Geometric Pottery Between Indigenous Tradition and Greek Influences” in: Gül Gürtekin-Demir R., Cevizogly H., Polat Y., e.a. (eds), *Keramos. Ceramics: A Cultural Approach* (Ankara 2015) 50-60.
- Castellano G.C., *Silver and Bronze: Corss-Cultural Currencies in Italy and Sicily* (Austin Texas 2016) 8-23. <https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/45751/CASTELLANO-MASTERSREPORT-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (geraadpleegd op 10-03-2017).
- Childe G.V., “Races, Peoples and Cultures in Prehistoric Europe”, *History* 18 (1933) 193–203.
- Childe G.V., *Social Evolution* (New York 1951).
- Cooper J., *Taditions in Profile: A Chronological Sequence of Western Sicilian Ceramics (7th–6th c. BC)*, unpublished PhD dissertation, State University of New York, (Buffalo 2007).
- Counts D.B. en Tuck A.S., (eds) *Koine, Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway* (Oxford 2009).
- Crispino A., en Cultraro M., “Creating Boundries: Elaboreta Tombs and Trade Goods in the Early Bronze Age Necropolis at Casteluccio (Sicily, Italy)”, in: Militello P.M. and Ö niz H., (eds), *SOMA 2011 Proceedings of the 15th Symposium on Mediterrean Archaeology, held at the University of Catania 3–5 March 2011* (Oxford 2015) 211-216.

- D'Agata A.L., "Interactions Between Aegean Groups and Local Communities in Sicily in the Bronze Age, The Evidence from Pottery", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 41 (2000) 61-83.
- DeCorse C.R., "Material Aspects of Limba, Yalunka and Kuranko Ethnicity: Archaeological Research in Northeastern Sierra Leone, in S.J. Shennan (ed.) *Archaeological Approaches to Cultural Identity* (Londen 1989) 125-40.
- Dent J.M. en Dutton E.P. *Thucydides, The Peloponnesian War* (New York 1910).
- Domínguez D.J., "Greeks in Sicily", in: G.R. Tsetschladze (ed), *Greek Colonisation An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* Volume one, (Leiden 2006) 253-357.
- Dunbabin T., *The Western Greeks: The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C.* (Oxford 1948).
- Evans J.D., "Bossed Bone Plaques of the Second Millenium B.C.", *Antiquity* 30 (1956) 80-93.
- Fischer-Bossert W., "The Coinage of Sicily", in: Metcalf W.E., (ed), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (New York 2012) 142-156.
- Fischer-Hansen T., "Reflections on Native Settlements in the Dominions of Gela and Akragas" in: T.H. Nielsen (eds) *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Stuttgart 2002) 125-186.
- Fitzjohn M., "Equality in the Colonies: Concepts of Equality in Sicily During the Eight to Six Centuries BC", *World Archaeology* 39 (2007) 215-228.
- , "Searching for the Domestic: Investigation of the Built Environment in Iron Age and Archaic Sicily", *British School at Athens Studies* 15 (2007) 201-204.
- Frasca M., *La Necropoli Di Monte Finocchito* (1981).
- Freeman E., *A History of Sicily from the Earliest Times* (Oxford 1991).
- Genova A.M., [2009] *If Houses Could Talk: A Comparative Analysis of Elymian Houses in Northwestern Sicily with Vernacular Structures of Greece and Anatolia*, <http://pqdtopen.proquest.com/doc/304966875.html?FMT=ABS> (geraadpleegd 05-04-2017).
- Gillies J., *The History of Ancient Greece: Its Colonies and Conquest from the Earliest Accounts till the Division of the Maceonian Empire in the East* (Philadelphia 1829).
- Grote G., *A History of Greece; from the Earliest Period to the Close of the Generation Contemporary with Alexander the Great* (New York 1848-53).
- Guzonne C., Congiu M., Welck K. von, e.a. (eds) *Archäologische Schätze aus Zentral- und Südsizilien. Katalog der Ausstellung Wolfsbyrg, Hambyrg* (Catania 2006).

- Halbwachs M., *La mémoire collective* (Parijs 1950).
- Hall J.M., *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago 2002).
- , “How ‘Greek’ Were the Early Western Greeks?”, in: Lomas K. (ed), *Greek Identity in the Western Mediterranean. Papers in Honour of Brian Shefton* (Leiden en Boston 2004) 35-54.
- Hayne J., “Drinking Identities and Changing Ideologies in Iron Age Sardinia”, *Creating Material Worlds, the Uses of Identity in Archaeology* (Oxford 2016) 111-112.
- Hill G.F., *Coins of Ancient Sicily* (Westminster 1903).
- Hodos T., “Wine Wares in Protohistoric Eastern Sicily”, in: Smith C. en Serrati J., (eds), *Sicily from Aeneas to Augustus. New Approaches in Archaeology and History* (Edinburg 2016) 41-54.
- Hofmann K.P., “Funerärpraktiken = Identitätsdiskurse? Die Felskammergrab-Nekropolen von Morgantina und Monte Casasia im Vergleich”, in: Baitinger H. (ed), *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen Mediterraner Welt und Mitteleuropa* (Mainz 2016) 133-148.
- Holloway R.R., *The Archaeology of Ancient Sicily* (Londen 1991).
- Hurter S.M., *Die Didrachmenprägung von Segesta* (Zurich 2008).
- Isler H.P., “Die Siedlung auf dem Monte Iato in archaischer Zeit”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 124 (2009) 135-222
- Jarvis B., [2008] *Pottery, Materiality, Identity*,
https://www.academia.edu/1669997/Pottery_Materiality_Identity (geraadpleegd 11-04-2017).
- , “Objects and social change: a case study from Saxo-Norman Southamton”, in: B. Alberti, A.H.M. Jones and J. Pollard (ed.), *Archaeology after Interpretation. Returning materials to Archaeological Theory* (Walnut Creek 2013) 219-234.
- Jenkins R., “Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power”, *Ethnic and Racial Studies* 17 (1994) 197–223.
- Jones H.L., *The Geography of Strabo* (Londen 1924).
- Karageorghis V., “Cyprus and the Western Mediterranean: Some New Evidence for Interrelations”. In: J.B. Carter en S.P. Morris (ed.), *The Age of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule* (Austin 1998) 93-98.
- Kelder J., “Sicilië en de zee in de prehistorie”, in: D. Burgersdijk, R. Calis, e.a. (ed.), *Sicilië en de zee*, (Amsterdam 2015) 29-31.

- Kleiner S. F., “The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage, 200-86 B.C.”, *Hesperia* 45 (1976) 1-40.
- Kistler E., Öhlinger B., Steger M., “Zwischen Aphrodite-Tempel und spätarchaischem Haus. Die Innsbrucker Kampagne 2011 auf dem Monte Iato (Sizilien)” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 82 (2013) 227-258.
- Kistler E., Öhlinger B., Mölk N., e.a., [2014] *Between Aphrodite-Temple and Late-Archaic House II* <https://www.uibk.ac.at/projects/monte-iato/fwf/ii/> (geraadpleegd op 02-05-2017).
- Kistler E. en Mohr M., “The Archaic Monte Iato: Between Coloniality and Locality”, in: Baitinger H. (eds). *Material Culture and Identity Between the Mediterranean World and Central Europe* (Mainz 2016) 81-98.
- Lee J.W.I., [2001] “The Fight for Ancient Sicily”, *Archaeological Institute of America* 64 <http://archive.archaeology.org/1101/features/himera.html> (geraadpleegd op 9-3-2017).
- Leighton R., “Indigenous Society Between the Ninth and Sixth Centuries BC: Territorial, Urban and Social Evolution” in: Smith C. en Serrati J. (eds) *Sicily from Aeneas to Augustus: New Approaches in Archaeology and History* (Edinburg 2000) 15-40
- , “Sicily During the Centuries of Darkness”, *Cambridge Archaeological Journal* 2 (1993) 271-283.
- , “The Protohistoric Settlement on the Cittadella” in: M. Bell en C. Moss (eds), *Morgantina Studies, Volume IV* (New jersey 1993) 111-125.
- , *Sicily Before History: An Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, (New York 1999).
- , “Pantalica (Sicily) from the Late Bronze Age to the Middle Ages: A New Survey and Interpretation of the Rock-Cut Monuments”, *American Journal of Archaeology* 115 (2011) 447-464.
- Lentini M.C., “Naxos: esplorazione nell’abitato proto-arcaico orientale: Casa a pastas n.1.”, *Kokalos* 30 (1987) 809-38.
- Lucy S., “Etnic and Cultural Identities, in: M. DiLaz-Andreu Garcila, *Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion* (New York 2005) 86-109.
- Lukesh S.S., “The Muculufa Master and Reconsiderations of Castelluccian Sequences”, *Joukowsky Institute for Archaeology & the Ancient World, Brown University online publications* (1997): Geraadpleegd (16-01-2017).
- Maldonado A. en Russell A., “Introduction: Creating Material Worlds”, in: L. Meskel en R.W. Preucel (ea.), *A Companion to Social Archaeology* (Oxford 2007) 2.

- Marchesini S., “The Elymian Language” in: O. Tribulato (ed.), *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012) 95-114.
- Mckendry E.M., [2015] “Interpreting Bronze Age Exchange in Sicily through Trace Element Characterization of Ceramic Utilizing Portable X-ray Fluorescence (pXRF)”, *Graduate Theses and Dissertations* <http://scholarcommons.usf.edu/etd/5535/> [geraadpleegd op 24-01-2017].
- McConnell B.E., “The Early bronze Age Village of La Muculufa and Prehistoric Hut Architecture in Sicily”, *American Journal of Archaeology* 96 (1992) 23-44.
- Mead G.H., *Mind, Self and Society* (Chicago, 1934).
- Meskel L. en Preucel R.W., “Identities”, in: L. Meskel en R.W. Preucel (ea.), *A Companion to Social Archaeology* (Oxford 2007) 121-142.
- Mitford M., *The History of Greece* (Londen 1838).
- Monte Polizzo Project, [2004] “A Very Brief history of Sicily”, *Stanford Excavations at Monte Polizzo, Sicily*. <http://web.stanford.edu/group/mountpolizzo/handbookPDF/MPHandbook5.pdf> (geraadpleegd op 09-02-2017).
- Mühlenbock C., “Having an Axe to Grind: an Examination of Tradition in the Sicilian Iron Age” in: Bergerbrant S. en Sabatini S. (eds), *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen* (Oxford 2013) 401-409.
- , “Expanding the Circle of Trust: Tradition and Change in Iron Age Communities in Western Sicily”, in: Fejfer J., Moltesen M. en Rathje A., (eds), *Tradition: Transmission of Culture in the Ancient World* (Kopenhagen 2015) 239-268.
- Munteán L., [2017] *Things to Remember: Materiality, Memory and Identity*, <http://www.ru.nl/radboudsummerschool/courses/2017/things-remember-materiality-memory-identity/> (geraadpleegd 11-04-2017).
- Nevett L.C., *House and Society in the Ancient Greek World* (Cambridge 1999).
- Nicoletti F. en Tusa S., “L’insediamento del tardo Bronzo di Mokarta (strutture e scavi 1994-97), *Atti della XLI Riunione Scientifica (16-19 novembre 2006)* (Florence 2012) 905-916.
- NOS, [12-10-2016], *CDA wil een ‘beter Nederland’, gebouwd op waarden en tradities*, <http://nos.nl/artikel/2137329-cda-wil-een-beter-nederland-gebouwd-op-waarden-en-tradities.html> (geraadpleegd op 22-05-2017).
- Öhlinger B., “Ritual and Religion in Archaic Sicily” in: Baitinger H., (eds) *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen Mediterraner Welt und Mitteleuropa* (Mainz 2016) 107-120.

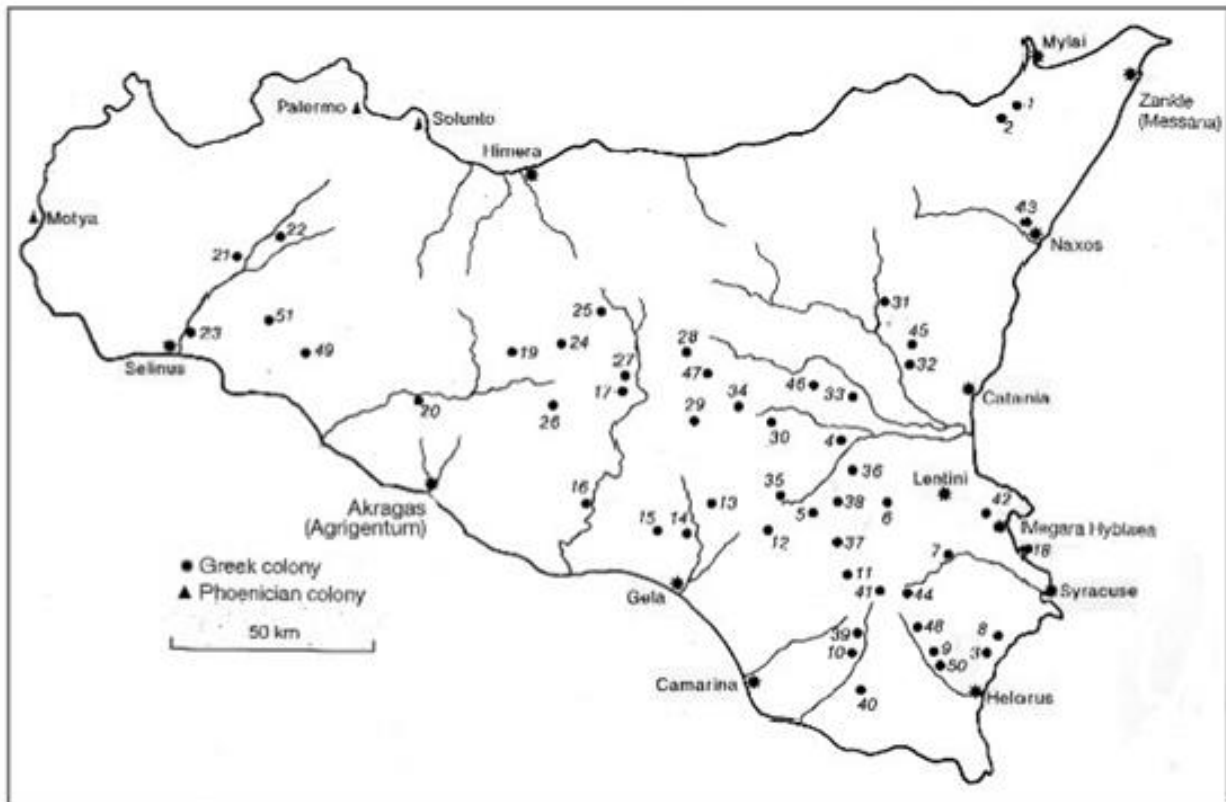
- Oldfather C.H., *Diodorus of Sicily vol 4I* (Cambridge 1964).
- Orsi P., “Di una an’onima città siculo-greca, a Monte San Mauro press Caltagirone”, *Monumenti Antichi dei Lincei* (1911) 731-850.
- Pancucci D. en Naro M.C., “*Monte Bubbonia Campagne di scavo 1905-1906-1955 Sikelika 4* (Rome 1992).
- Panvini R., Guzzone C. en Congiu M. (eds), *Subacina: Cinquant’anni di studi e ricerche archeologiche* (Caltanissetta 2009).
- , *Polizello. Scavi del 2004 nell’area del santuario arcaico dell’acropoli* (Palermo 2009).
- Pare C., “Weighing Commodification, and Money”, in: Fokkens H., and Harding A. (eds), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age* (Oxford 2013) 508-527.
- Pechtold A., [10-02-2017] *Longread: Alexander Pechtold over identiteit*, <https://d66.nl/longread-alexander-pechtold-identiteit/> (geraadpleegd 08-05-2017).
- Poccetti P., “Language Relations in Sicily: Evidence for the Speech of the Σικανοί, the Σικελοί and Others” in: O. Tribulato (ed), *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012) 49-94.
- Psoma S.E., “Choosing and Changing Monetary Standards in the Greek World During the Archaic and the Classical Periods”, in: E.M. Harris, D.M. Lewis en M. Woolmer (eds) *The Ancient Greek Economy, Markets, Households and City-States* (Cambridge 2016) 90-115.
- Reinhard A., [03-08-2016] *Cross-Cultural Currencies: The Litra and Early Sicilian Fractional Silver* <http://numismatics.org/pocketchange/castellano/> (geraadpleegd op 08-03-2017).
- Rubini M., Bonafede E. en Mogliazza S., “The Population of East Sicily During the Second and First Millennium BC: The Problem of the Greek Colonies”, *International Journal of Osteoarchaeology* 9 (1999) 8-17.
- Russell A., *In the Middle of the Corrupting Sea: Cultural Encounters in Sicily and Sardinia between 1450 – 900 BC.* (Glasgow 2011).
- Russel R., “We Are Not You: Being Different in Bronze Age Sicily”, in: Pierce E., Russel A., Maldonado A., e.a. (eds), *Creating Material Worlds, The Uses of Identity in Archaeology* (Oxford 2016) 164-171.
- Rutter N.K., *Greek Coinage* (Haverfordwest 1983).
- Shanks M. en Tilley C., *Social Theory and Archaeology* (Cambridge 1987).

- Singleton J., [18-11-2016] *The Cultural Adaption of a Semi-palatial System at Mokarta, Sicily*
https://www.academia.edu/29946792/The_Cultural_Adaptation_of_a_Semi-palatial_System_at_Mokarta_Sicily (geraadpleegd op 03-04-2017).
- Simkin O., “Coins and Language in Ancient Sicily” in: Tribulato O. (ed), *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012) 162-190.
- Spigo U., “Monte San Mauro di Caltagirone”, *Kokalos* 26 (1990-81) 771-777.
- , “L’anonimo centro Greco di Monte San Mauro di Caltagirone nel quadro dell’arcaismo siceliota: prospettiva di ricerca”, *Miscellanea Greca e Romana* 10 (1986) 1-32.
- Stryker S. en Burke P.J., “The Past, Present, and Future of an Identity Theory” *Social Psychology Quarterly*, 63 (2000) 284-297.
- Tanasi D., “Sicily at the End of the Bronze Age: ‘Catching the Echo’”, in: C. Bachhuber en R. G. Roberts (eds), *Forces of Transformation the End of the Bronze Age in the Mediterranean* (Oxford 2009) 51-58.
- Taylour W., *Mycenean Pottery in Italy, and Adjacent Areas* (Londen 1958).
- Tribulato O., *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily* (Cambridge 2012).
- Tsakirgis B., “The Greek House in Sicily: Influence and Innovation in the Hellenistic Period”, in Counts D.B. en Tuck A.S. (eds) *Koine, Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway* (Oxford 2009) 109-122.
- Tusa S., *La Sicilia nella Preistoria* (Palermo 1992).
- Wallace M.B., “The Reduced Euboio-Attic” Coin Weights Standard”, in: Heckel W. en Sullivan R. (eds), *Ancient Coins of the Graeco-Roman World* (Ontario 1984) 19-38.
- Watzlawik M., “Cultural Identity Markers and Identity as a Whole: Some Alternative Solutions”, *Culture & Psychology*, 18 (2012) 253-260.
- White M.E., “Review: The Greeks Overseas by John Boardman”, *Phoenix* 19 (1965) 159-161.
- Wijngaarden van G.J., *Use and Appreciation of Mycenaen Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600-1200 BC)*, (Amsterdam 2002) 229-236.
- Wilders G., [13-03-2005] *Onafhankelijkheidsverklaring*
<https://www.pvv.nl/index.php/component/content/article/30-publicaties/684-onafhankelijkheidsverklaring> (geraadpleegd 08-05-2017).
- Willi A., *Sikelismos: Sprache, Literatur und Gesellschaft im griechischen Sizilien (8-5 jh. V. Chr.)* (Basel 2008).
- Wright G.R.H., *Ancient Building in Cyprus*, (Leiden 1992).

Wulf C., Althans B., Audehm K., e.a., *Ritual and Identity; The Staging and Performance of rituals in the lives of young people* (Londen 2010).

Zanker P., *Augustus und die Macht der Bilder*, (München 1990).

Appendix:

Key: 1 Pozzo di Gotto; 2 Longane; 3 Avola; 4 Ramacca; 5 Mulino della Badia; 6 Ossini; 7 Pantalica; 8 Cassibile; 9 Finocchito; 10 Ragusa; 11 Monte Casasia; 12 Monte San Mauro; 13 Monte Bubbonia; 14 Dessucri; 15 Butera; 16 Monte Saraceno; 17 Sabucina; 18 Thapsos; 19 Polizzello; 20 Sant'Angelo Muxaro; 21 Monte Castellazzo; 22 Monte Maranfusa; 23 Montagnoli; 24 Marianopoli; 25 Terravecchia; 26 Vassallaggi; 27 Capodarso; 28 Calascibetta cemeteries; 29 Montagna di Marzo; 30 Morgantina; 31 Mendolito; 32 Paternò; 33 Monte Turcisi; 34 Rossomanno; 35 Monte Balchino; 36 Palike; 37 Licodia Eubea; 38 Mineo; 39 Castiglione; 40 Modica; 41 Monte Casale (Casmene); 42 Villasmundo; 43 Cocolonazzo; 44 Palazzolo Acreide (Akrai); 45 Civita; 46 Monte Iudica; 47 Cozzo Matrice; 48 Tremenzano; 49 Caltabellotta; 50 Giummarito, Murmuro; 51 Monte Adranone

Fig 2.1 – Kaart 1 en 2: Overzicht van heel Sicilië en Zuid-Oost Sicilië.

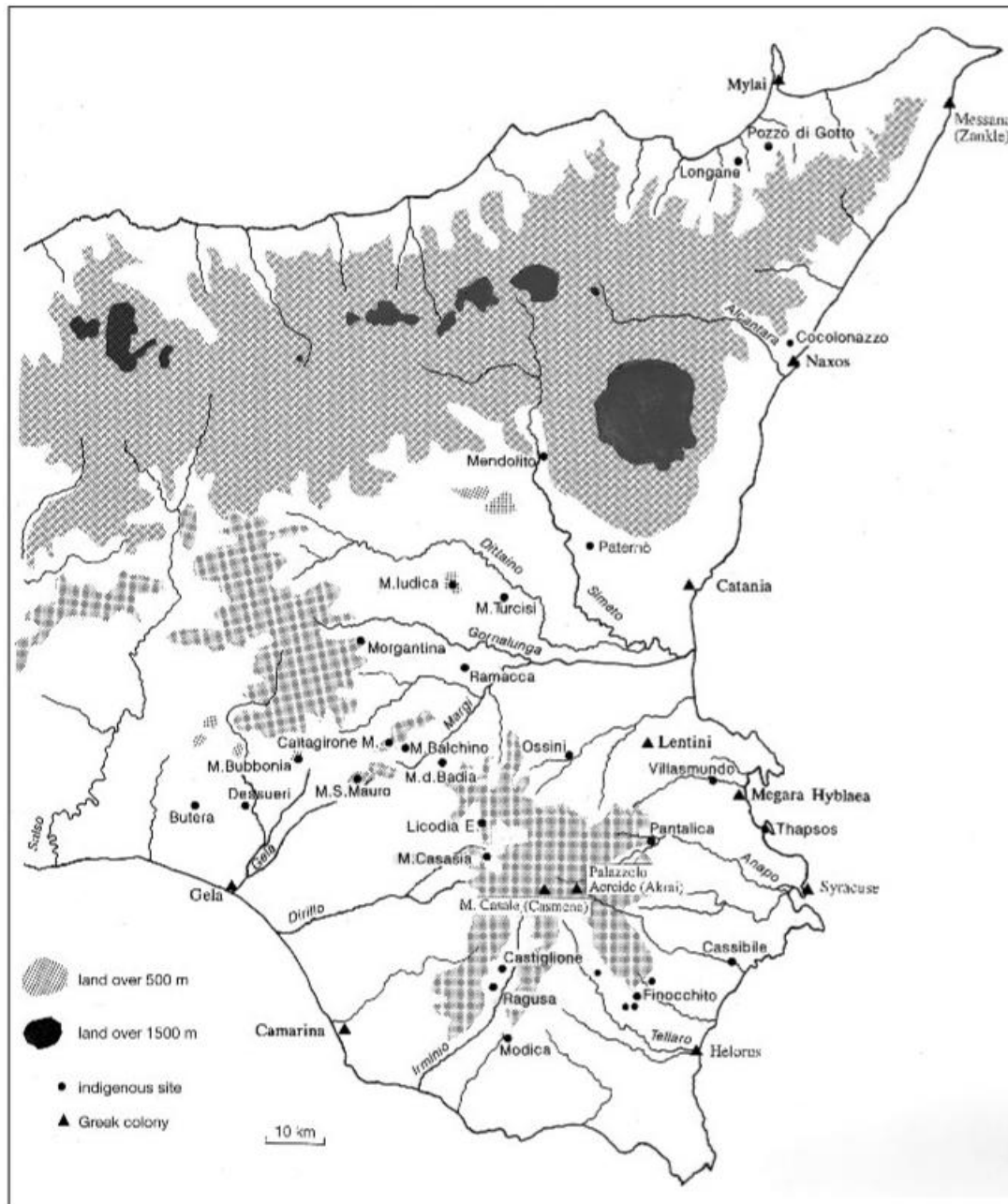

Fig 2.1 – Kaart 1 en 2: Overzicht van heel Sicilië en Zuid-Oost Sicilië.

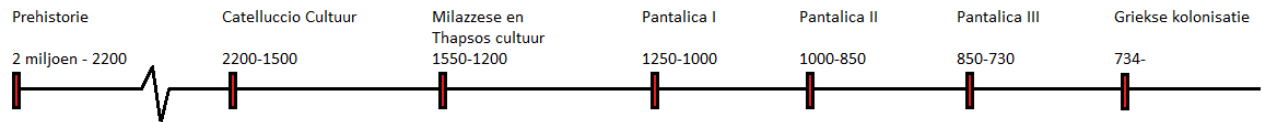

fig. 2.2 – Tijdlijn Bronstijd Sicilië.

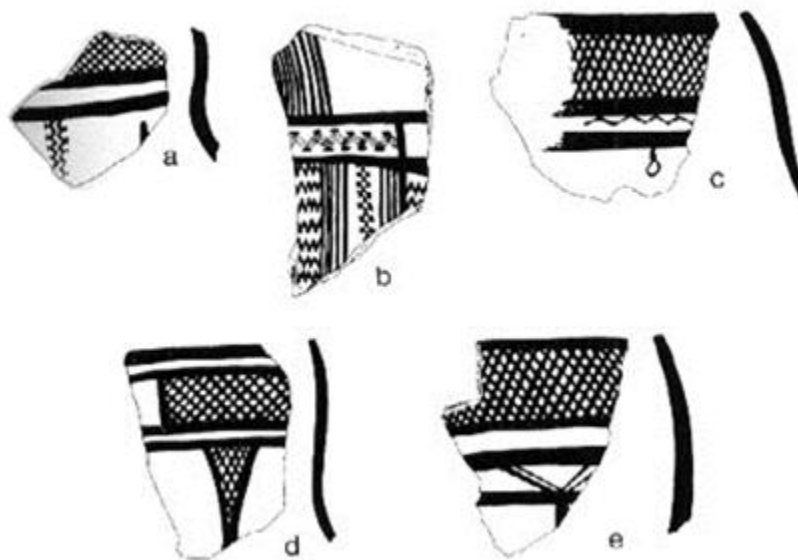

Fig. 2.3 – Versierd aardewerk uit de Castellucciaanse cultuur, gevonden in het heiligdom in La Muculufa in de Salso vallei.

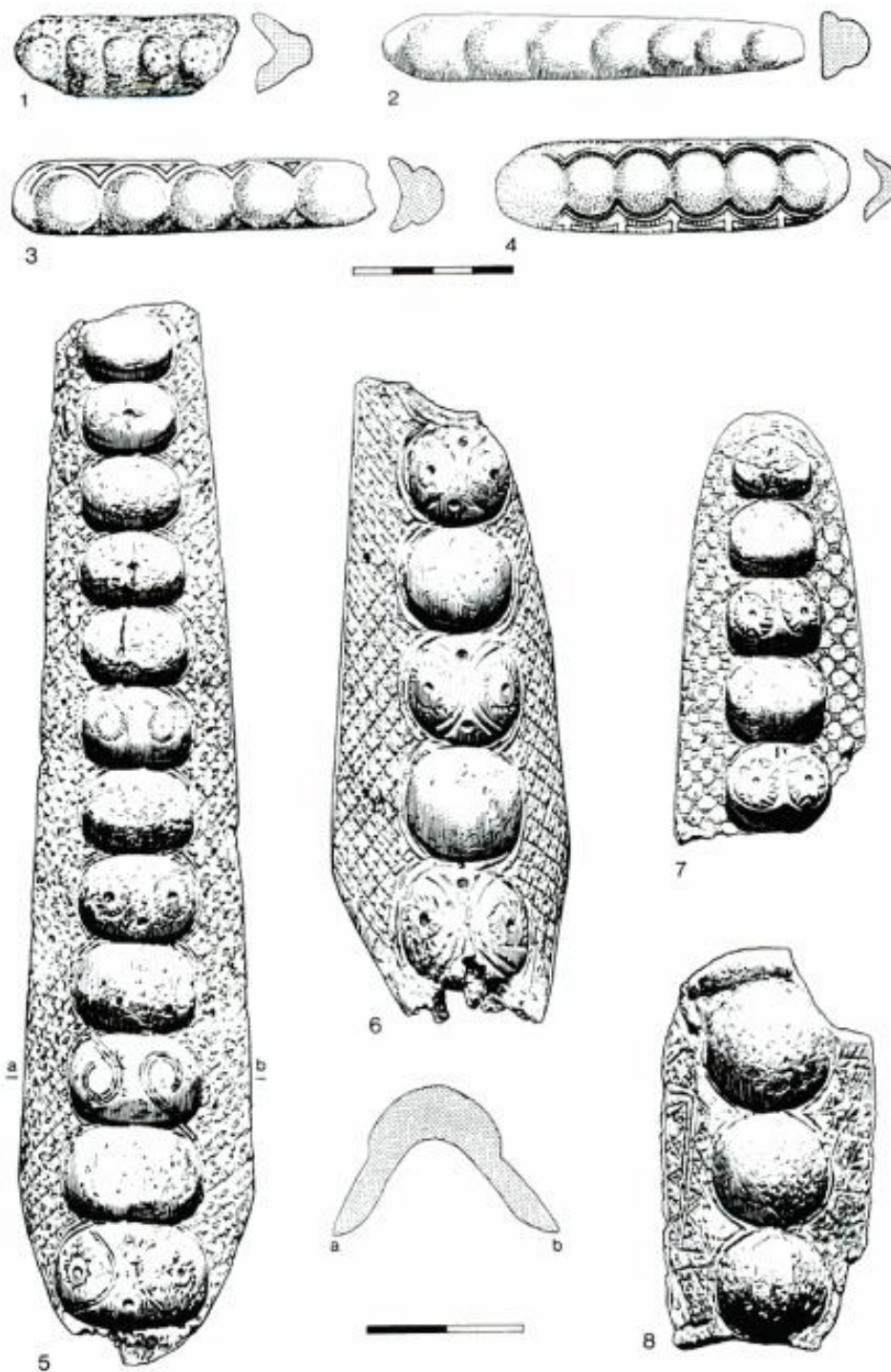

Fig. 2.4 – *Bossed bone Plaques* uit Mailta, Lerna, Troje, Apulia en Castelluccio.

Fig. 3.1 – Italische *Aes Rude*, ruw brons dat gebruikt werd om te handelen in Sicilië en Italië.

FIG. 6. CASTELLUCCIO TOMB 22: BRONZE BALANCE-BEAM RELATED TO A SCALE-PAN.

Fig. 3.2 – Weegschalen, gewichten en evenwichtsbalk uit tombe 22 Casteluccio Necropolis.

<i>Naam munt</i>	<i>Gram zilver</i>	<i>Onkiai</i>	<i>Drachme</i>
<i>Drachme</i>	4,3	60	1
<i>Litra</i>	0,86	12	1/5
<i>Obool</i>	0,72	10	1/6
<i>Hexas</i>	0,14	2	1/30
<i>Onkiai</i>	0.072	1	1/60

Fig. 3.3 – Schematisch overzicht verhouding Drachme Litra en Obool. Duidelijk te zien is dat de Onkiai zeer weinig woog in zilver.

Fig. 3.4 – *Onkia* met 4 kogeltjes uit de 5^e eeuw v. Chr. Akragas, en bronzen munten met 6 en 3 kogeltjes uit Himera met op de kop kant een gorgonen hoofd en op de munt kant de waarde.

Fig. 3.5 – Bronzen munten uit Athene. Athena op de bovenste afbeeldingen en Zeus die een zijn donderslag vasthoudt op de onderste afbeeldingen. Athene heeft zowel een Attische als Korintische helm op. Deze munten markeren de overgang van de 3^e naar de 2^e eeuw v. Chr.

Fig. 3.6 – *Onkia* ca. 343-339. Munt uit Entella met op de linker afbeelding een helm met de tekst, KAMPIANQN. Op de rechter afbeelding een galopperend paard met de tekst ENTEΛΛΑ.

Fig. 3.7 – Hemidrachme ca. 420 v. Chr. uit Naxos met op de linker afbeelding de riviergod Assinos met de tekst ΑΣΣΙΝΟ en op de rechter afbeelding Silenus die een Cantharus in zijn rechterhand en een bos takken in zijn linker met tekst ΝΑΞΙ.

Fig. 3.8 – Tetradrachme ca. 460 ca. v. Chr. uit Katane met links riviergod Amenanos als een stier met mannenhoofd en rechts Nike met tekst ΚΑΤΑΝΑΙΟΝ

Fig. 3.9 – Didrachme ca. 460-440 v. Chr. uit Selinus met links naakte Herakles die de Stier van Kreta onderwerpt. Rechts de naakte riviergod Hypsas die een phiale over een altaar houdt met in zijn linkerhand een bos takken met tekst HYΨΑΣ.

Fig. 3.10 -- Litra ca. 500-480 v. Chr. uit Eryx met links adelaar op een Ionisch kapiteel met tekst ERVKI-NON. Rechts een krab.

Fig. 3.11 – Didrachme ca. 408 v. Chr. uit Eryx met links hoofd van Arethusa of Aphrodite. Rechts lopende hond voor drie aren met tekst (moeilijk te lezen) IPIKAZIB.

Fig. 3.12 – Didrachme ca. 420 -416 v. Chr. uit Eryx met links lopende hond met drie aren en tekst (moeilijk te lezen) ERYKAZIIB. Rechts hoofd van Arethusa of Aphrodite.

Fig. 3.13 – Didrachme ca. 475/70 – 455/50 v. Chr. uit Segesta met nimf Egesta en tekst ΣΕΓΕΣΤΑΖΙΒ.

Fig. 3.14 – Didrachme ca. 475/70 – 455/50 v. Chr. uit Segesta met links hond. Rechts hoofd van de nimf Egesta en tekst ΣΕΓΕΣΤΑΖΙΒ ΕΜ

Fig. 3.15 – Didrachme ca. 412/10 – 400 v. Chr. (en later) uit Segesta met links lopende hond voor drie aren en tekst ΣΕΓΕΣΤΑΙΩΝ. Rechts vrouwenhoofd van de nimf Segesta en tekst ΕΓΕΣΤΑΙΩΝ.

Fig. 3.16 – Tetradrachme ca. 480-670 v. Chr. uit Gela met links koetsier met vliegende Nike boven zich. Rechts personificatie van de riviergoed Gela, stier met mannenhoofd en tekst ΓΕΛΑΣ.

Fig. 3.17 – Drachme ca. 510-494 v. Chr. uit Zankle met links dolfijn en tekst D(Z)ANKLE. Rechts vierkant verdeeld door 9 kleinere vierkantjes waarvan die op de hoek een diagonale lijn hebben. In het midden is een schelp afgebeeld.

Fig. 4.1 – Lay-out en reconstructie van een inheemse hut uit Thapsos. (Links)

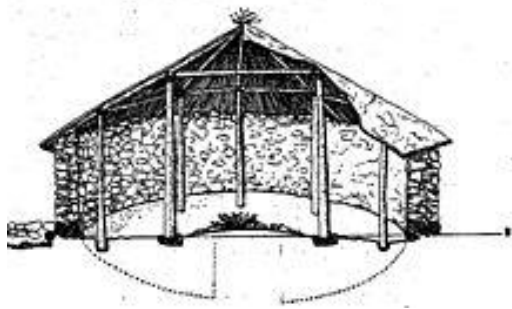

Fig. 4.2 -- Lay-out van Thapsos noord-fase. Smalle straatjes onderscheiden rechthoekige percelen met ronde hutten. (Onder)

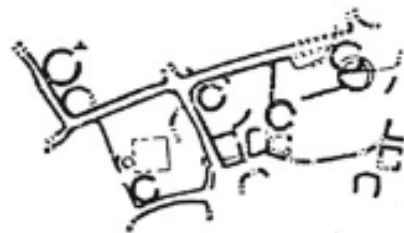

Fig. 4.3 – plattegrond opgraving Mokarta. Op de bovenste afbeelding zijn duidelijk de ronde hutten (met voorportaal) te zien. Daarnaast zijn de vierhoekige structuren goed te onderscheiden. Op de afbeelding daaronder zijn de verschillende hutten die als woonerf bij elkaar horen gegroepeerd.

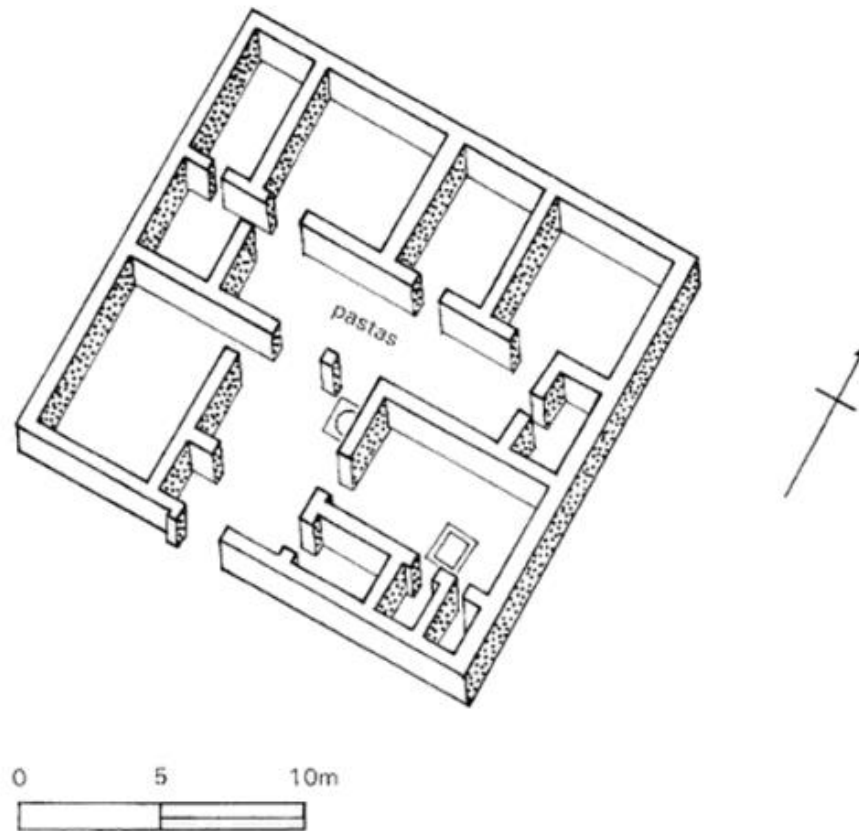

Fig. 4.4 – Typisch Grieks *pastashuis* uit Olynthos.

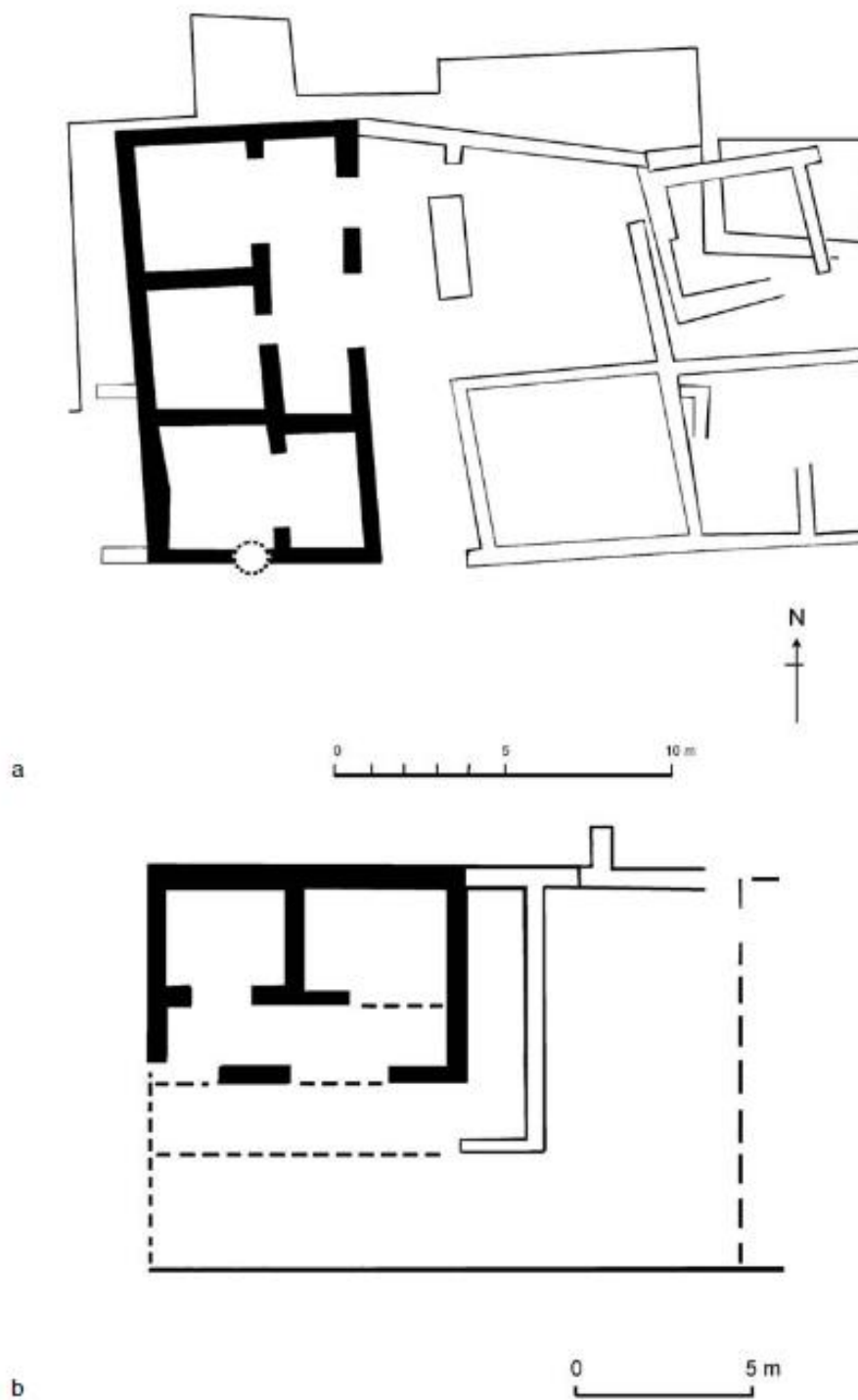

Fig. 4.5 – plattegronden van *pastas* huizen uit Sicilië. Plan a uit Naxos en plan b uit Megara Hyblaea.

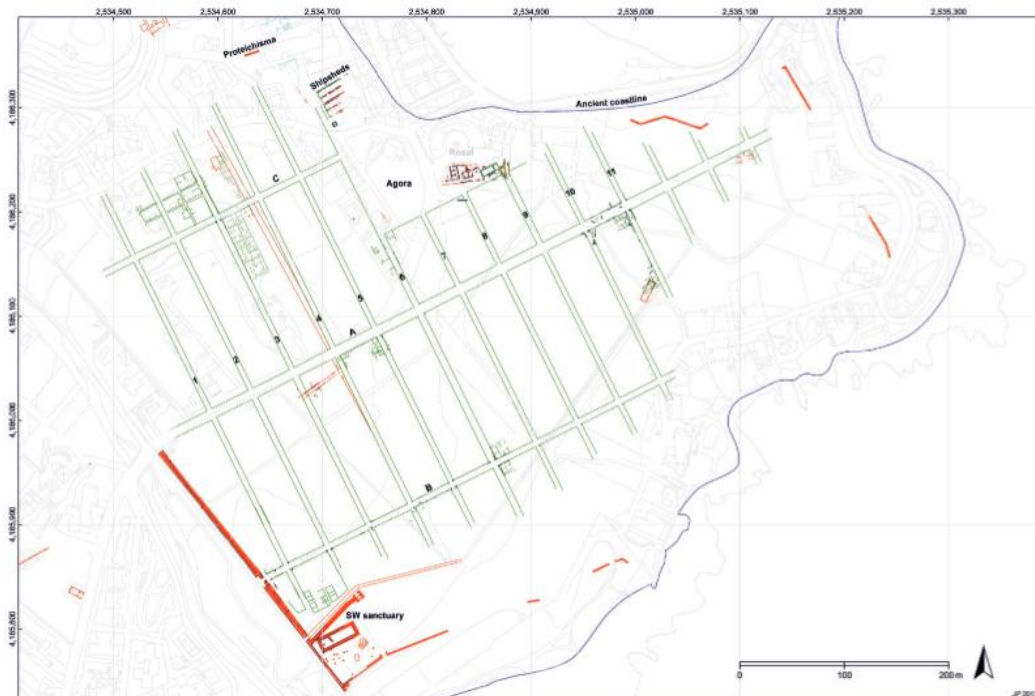

Fig. 4.6 – Archeologische resten en reconstructie van Naxos uit de 5e eeuw v. Chr.

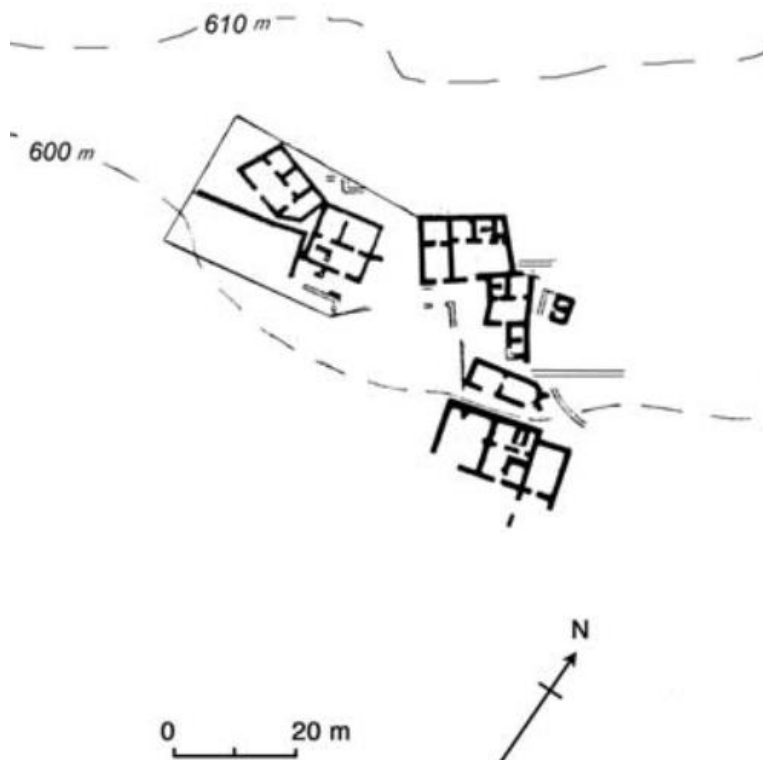

Fig. 4.7 – Lay-out *Pastas* huizen Monte San Mauro.

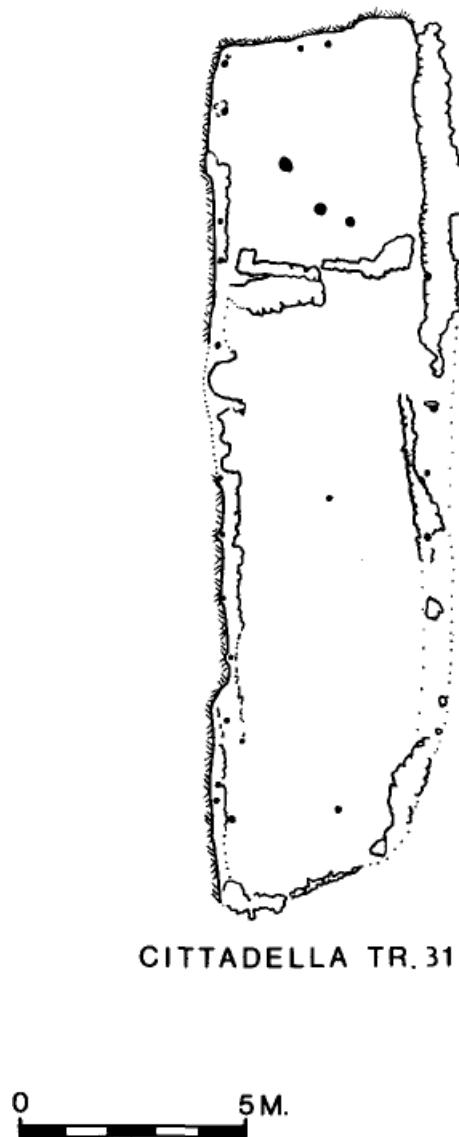

Fig. 4.8 – Plattegrond trench 31 van Morgantina. Langwerpig rechthoekig gebouw met langs de muren aan de binnenkant een stenen bank. De vondsten laten zien dat dit gebouw multifunctioneel was: er zijn onder andere *pithoi* voor opslag, kookpotten en molenstenen gevonden. Daarnaast is er materieel voor stofbewerking aangetroffen tezamen met fibula.

Fig. 5.1 – Voorbeelden van Siciliaans-Geometrische waar.

Imitations		Adaptations	
Indigenous	Greek/colonial	Indigenous	Greek/colonial

Fig. 5.2 Voorbeelden van inheemse imitaties en adaptaties van Griekse aardewerk.

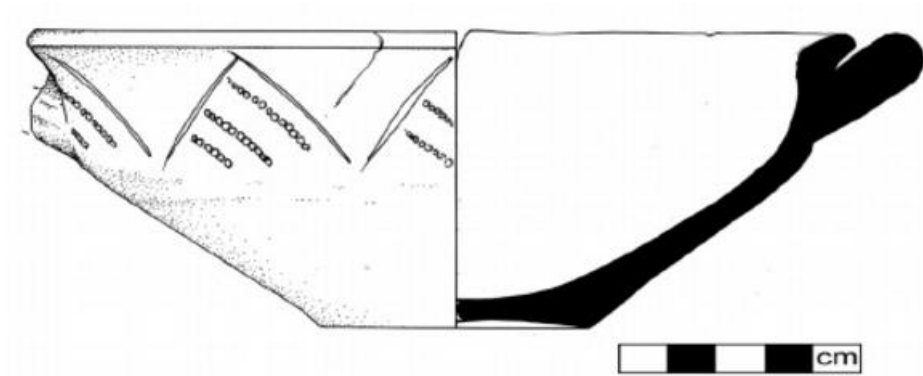

Fig. 5.3 – Typische lokaal geproduceerde kom met *dente di lupo* versiering. Midden 6^e eeuw v. Chr. uit Monte Polizzo.

Fig. 5.4 – Antropomorfische *Capenduncola*. 8^e -7^e eeuw v. Chr. uit Monte Polizzo..

Bronvermelding:

Fig. 1.1: Afbeelding auteur met dank aan R. De Hond. Naar voorbeeld van LaFleur R.A., Elliott T., Feldl N., Retzleff A. en Uy J. [2001] <http://awmc.unc.edu/wordpress/wp-content/uploads/2012/09/wlrSiciliaOutline.pdf> (geraadpleegd 08-06-2017).

Fig 2.1: Leighton R., “Indigenous society between the ninth and sixth century BC: territorial, urban and social evolution”, in: Smith C., en Serrati J., *Sicily from Aeneas to August* (Edinburg 2000) 22-23.

Fig. 2.2: afbeelding auteur.

Fig. 2.3: Lukesh S.S., “The Muculufa Master and Reconsiderations of Castrelluccian Sequences”, Joukowsky Institute for Archaeology & the Ancient World, Brown University online publications (1997) (Geraadpleegd 16-01-2017).

Fig. 2.4: Leighton R., *Sicily Before History: An Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, (New York 1999) 145.

Fig. 3.1: Reinhard A., [3 augustus 2016] *Cross-Cultural Currencies: The Litra and Early Sicilian Fractional Silver* <http://numismatics.org/pocketchange/castellano/> (geraadpleegd op 08-03-2017).

Fig. 3.2: Alberti M.E., “Weighting and dying between East and West. Weighting material from LBA Aegean funerary contexts”, in: Polinger Foster K. en Laffineur R. (eds), *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age* (Luik 2003), 277-283.

Fig. 3.3: Eigen werk.

Fig. 3.4: Smith D., *Akragas Sicily AE triens, Early 5th century BC* [2014] <http://www.forumancientcoins.com/dougsmith/f67.html> (geraadpleegd op 10-03-2017).

en

Rutter N.K., *Greek Coinage* (Haverfordwest 1983) 18-30.

Fig. 3.5: Kleiner S. F., “The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage, 200-86 B.C.”, *Hesperia* 45 (1976) 1-40.

Fig. 3.6: Wildwinds [2002]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/entella/Calciati_5.txt (geraadpleegd op 22-03-2017).

Fig. 3.7: SIXBID [08-10-2015]

<https://www.sixbid.com/browse.html?auction=2202&category=44558&lot=1874179> (geraadpleegd op 22-03-2017).

Fig. 3.8: Wildwinds [1998]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/katane/Ludwig_323.jpg (geraadpleegd op 22-03-2017).

Fig. 3.9: Wildwinds [2002]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/selinus/SNGANS_707.jpg (geraadpleegd op 22-03-2017).

Fig. 3.10: Wildwinds [2001]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/eryx/SNGANS_1340.1.jpg (geraadpleegd op 23-03-2017).

Fig. 3.11: Wildwinds [2014]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/eryx/Hoover_308.jpg (geraadpleegd op 23-03-2017).

Fig. 3.12: Wildwinds [2015]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/eryx/SNGANS_1344.txt (geraadpleegd op 23-03-2017).

Fig. 3.13: Mnamon, “Elymian – 5th Century BC”, *Ancient Writing Systems in the Mediterranean* [2008-2016]

<http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=Esempi&id=49&lang=en#325> (geraadpleegd op 23-03-2017).

Fig. 3.14: Mnamon, “Elymian – 5th Century BC”, *Ancient Writing Systems in the Mediterranean* [2008-2016]

<http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=Esempi&id=49&lang=en#325> (geraadpleegd op 23-03-2017).

Fig. 3.15: Mnamon, “Elymian – 5th Century BC”, *Ancient Writing Systems in the Mediterranean* [2008-2016]

<http://lila.sns.it/mnamon/index.php?page=Esempi&id=49&lang=en#325> (geraadpleegd op 23-03-2017).

Fig. 3.16: Wildwinds [2002]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/gela/Jenkins_110.jpg (geraadpleegd op 30-03-2017).

Fig. 3.17: Wildwinds [2005]

http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/messana/SNGANS_300.jpg (geraadpleegd op 30-03-2017).

Fig. 4.1: Petrolito T., [2010] *Italiano Capanna di Thapsos*

<https://it.wikipedia.org/wiki/File:Capanna1.jpg> (geraadpleegd op 31-03-2017)

Fig. 4.2: Knapp A. B. en Dommelen van P., *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean* (Cambridge 2015).

Fig. 4.3: Singleton J., [18-11-2016] *The Cultural Adaption of a Semi-Palatial System at Mokarta, Sicily* https://www.academia.edu/29946792/The_Cultural_Adaptation_of_a_Semi-palatial_System_at_Mokarta_Sicily en <https://www.youtube.com/watch?v=Vx-RKkFkeOo> (geraadpleegd op 03-04-2017).

Fig. 4.4: Nevett L.C., *House and Society in the Ancient Greek World* (Cambridge 1999) 24.

Fig. 4.5: Hodos T., *Local responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean* (Abingdon 2006) 103.

Fig. 4.6: Lentini M.C., Pakkanen J. en Sarris A., “Naxos of Sicily in the 5th Century BC: New Research” in: Adam-Veleni P. en Tsangari D., *Greek Colonisation. New Data, Current Approaches. Proceedings of the Scientific Meeting Held in Thessaloniki (6 February 2015)* (Athens 2015) 30.

Fig. 4.7: Spigo U., “L’anonimo centro Greco di Monte San Mauro di Caltagirone nel quadro dell’arcaismo siceliota: prospettiva di ricerca”, *MiscGrRom* 10 (1986) 1-33.

Fig. 4.8: Leighon R., *Morgantina Studies, Volume IV, The Protohistoric Settlement on the Cittadella* (Princeton 1993) 49-96, 144.

Fig. 5.1: Orsi P., “Le necropoli di Licodia Eubea ed I vasi geometrici del quarto periodo siculo”, *Römische Mitteilungen* 13 (1898) 305-366.

Fig. 5.2: Camera M., “Sikelo-Geometric Pottery Between Indigenous Tradition and Greek Influences” in: Gül Gürtekin-Demir R., Cevizogly H., Polat Y., e.a. (eds), *Keramos. Ceramics: A Cultural Approach* (Ankara 2015) 50-60, 265.

Fig. 5.3: Mühlenbock C., “Expanding the Circle of Trust: Tradition and Change in Iron Age Communities in Western Sicily” in: Fejfer J., Moltesen M. en Rathje A. (eds), *Tradition: Transmission of Culture in the Ancient World* (Kopenhagen 2015) 258.

Fig. 5.4: Mühlenbock, C. “Having an Axe to Grind: an Examination of Tradition in the Sicilian Iron Age” in: Bergerbrant S. en Sabatini S., *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen* (Oxford 2013) 407.

